

VU Research Portal

Inscripties op brons

Derks, A.M.J.

published in

De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda
2008

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J. (2008). Inscripties op brons. In B. J. D. Blom, E. Feijst, L. van der (Ed.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda* (pp. 149-161). (ADC Monografie; No. 4)..

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

De nederzetting te Naaldwijk II Terug naar de sporen van Holwerda

ADC Monografie 4

Onder redactie van:

L. van der Feijst

J. de Bruin

E. Blom

Met bijdragen van:

P. Ploegaert

A. De Boer

A. Brakman

C. van Pruissen

E.A.K. Kars

T. Derks (ACVU)

M. Theelen, L. Megens, I. Joosten en H. Kars (FALW-VU)

T. Vanderhoeven

M. Groot (ACVU-HBS)

K. Hänninen (Biax *Consult*)

M. Schabbink

Colofon

ADC Monografie 4, Rapport 1271.

De Nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda.

Onder redactie van: L. van der Feijst, J. De Bruin & E. Blom.

Met bijdragen van: P. Ploegaert, A. de Boer, A. Brakman, C. van Pruissen, E.A.K. Kars, M. Schabbink, T. Derks, T. Vanderhoeven, M. Theelen, L. Megens, I. Joosten, H. Kars, M. Groot en K. Hänninen.

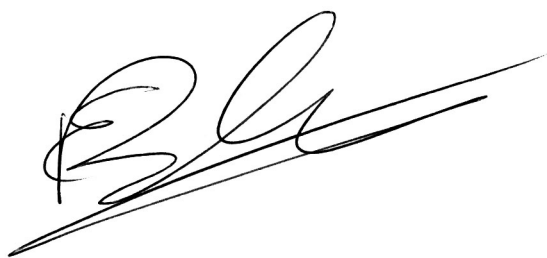
In opdracht van: BMA Milieu BV, namens de Holland Maas Onderwijs Groep.

Foto's en tekeningen: ADC ArcheoProjecten, tenzij anders vermeld.

© ADC ArcheoProjecten, Amersfoort, april 2008.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ADC ArcheoProjecten aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, overlapping loops and a long horizontal stroke extending to the right.

Autorisatie:

E. Blom

ISBN 978-90-6836-261-9

ADC ArcheoProjecten

Tel 033-2998181

Postbus 1513

3800 BM Amersfoort

Fax 033-299 81 80

E-mail info@archeologie.nl

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	7
1 INLEIDING	9
1.1 Aanleiding voor het onderzoek	9
1.2 Vooronderzoek	9
1.3 Doel van het onderzoek en onderzoeksvragen	12
1.4 Werkwijze	14
1.5 Opzet van het rapport	15
2 FYSISCH GEOGRAFISCH ONDERZOEK	17
<i>A. de Boer</i>	
2.1 Inleiding	17
2.2 Methode	17
2.3 Resultaten	17
2.4 Conclusie	18
3 SPOREN EN STRUCTUREN	21
<i>L. van der Feijst</i>	
3.1 Inleiding	21
3.2 De Late IJzertijd/ Vroeg-Romeinse tijd	21
3.3 De Romeinse tijd	22
3.3.1 Hoofdgebouwen	22
3.3.2 Bijgebouw	31
3.3.3 Erven	32
3.3.4 Greppels	33
3.3.5 Funderingen	36
3.3.6 Akker	43
3.3.7 Waterputten	43
3.3.8 Het onderzoek van Holwerda	48
3.3.9 Discussie	55
3.3.10 Samenvatting	66
3.4 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	69
<i>L. van der Feijst/ P. Ploegaert</i>	
3.4.1 Hoofdgebouwen	69
3.4.2 Erf	76
3.4.3 Motte Kasteel of Herenboerderij	77
3.4.4 Steenbouw	78
3.4.5 Waterputten	79
3.4.6 Samenvatting	93
4 AARDEWERK	95
<i>J. De Bruin</i>	
4.1 Verzamelwijze	95
4.2 Methoden en technieken	95
4.3 Aardewerk uit de Late IJzertijd / Vroeg-Romeinse tijd	95
4.4 Aardewerk uit de Romeinse tijd	97
4.4.1 Inleiding	97
4.4.2 Beschrijving van het aardewerk	98
4.4.3 Conclusies	118
4.4.4 Datering en bewoningsfasen	118
4.4.5 Aardewerkdepositie	119
4.4.6 Conclusie	122
4.4.7 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	123
4.5 Aardewerk uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd	124
<i>M. Schabbink</i>	
4.5.1 Inleiding	124
4.5.2 Vroeg-Middeleeuws draaischijfaardewerk	124
4.5.3 Vroeg-Middeleeuws handgevormd aardewerk	127
4.5.4 Late-Middeleeuwen	128
4.5.5 Nieuwe Tijd	129
4.5.6 Besluit	130

5	METAAL	131
	<i>L. van der Feijst</i>	
5.1	Samenvatting	131
5.2	Inleiding	131
5.3	Methode van verzamelen en beschrijven	131
5.4	Behandeling en conservering	132
5.5	Globale beschrijving van het vondstmateriaal	132
5.6	Indeling van de vondsten	133
5.7	Interpretatie van het vondstmateriaal	133
5.8	Karakter en datering	147
5.9	Conclusie	147
6	INSCRIPTIES OP BRONS	149
	<i>T. Derks</i>	
6.1	Inleiding	149
6.2	Catalogusnummer H2.01	149
6.3	Catalogusnummer H2.02	158
6.4	Catalogusnummer H2.03	159
6.5	Catalogusnummer H2.04	160
6.6	Conclusies	161
7	METALLURGISCH ONDERZOEK	163
	<i>M.J. Theelen/L. Megens/I. Joosten/H. Kars</i>	
7.1	Inleiding	163
7.2	Methoden	164
7.3	Resultaten en conclusies	164
8	KERAMISCH BOUWMATERIAAL	167
	<i>A. Brakman en C. van Pruissen</i>	
8.1	Inleiding	167
8.2	Baksels	167
8.3	Vorm	168
8.4	Indrukken	168
8.5	Discussie	169
9	NATUURSTEEN	171
	<i>C. van Pruissen en E.A.K. Kars</i>	
9.1	Inleiding	171
9.2	Bewerkt materiaal	171
9.3	Onbewerkt materiaal	173
9.4	Conclusies.	174
10	GLAS	175
	<i>T. Vanderhoeven</i>	
10.1	Inleiding	175
10.2	Het glas	175
10.3	Beschrijving van de vondsten	176
11	ZOOARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	179
	<i>M. Groot</i>	
11.1	Inleiding	179
11.2	Methoden	179
11.3	Resultaten	180
11.3.1	Conservering en informatiewaarde	180
11.3.2	Waterput	180
11.3.3	Paardenbegravingen	184
11.3.4	Discussie	188
12	ARCHEOBOTANISCH EN HOUTONDERZOEK	189
	<i>K. Hänninen</i>	
12.1	Inleiding	189
12.2	Methode	189
12.3	Resultaten	190
12.3.1	Macroresten	190
12.3.2	Voedselplanten	190
12.3.3	Wilde planten	191
12.4	Hout	192

12.4.1	Waterputten	192
12.4.2	Voorwerpen	198
12.4.3	Mogelijkheden voor daterend onderzoek	199
12.5	Coproliet	200
12.6	Conclusie	202
13	SYNTHESE	203
	<i>L. van der Feijst /E. Blom</i>	
13.1	De Romeinse tijd	203
13.1.1	Voorgeschiedenis	203
13.1.2	Naaldwijk en omgeving in de Romeinse tijd	203
13.1.3	Het nederzettingsmodel	204
13.1.4	Economie	205
13.1.5	Fasering	206
13.2	De ontwikkeling van de nederzetting	207
13.2.1	De inheemse bewoningsfase	207
13.2.2	De <i>vicus</i>	208
13.3	De Middeleeuwen	213
13.3.1	Voorgeschiedenis	213
13.3.2	Het nederzettingsmodel	214
13.3.3	Fasering	215
13.4	Conclusie	215
14	BEANTWOORDING VAN DE ONDERZOEKSVRAGEN	217
	LITERATUUR	223
	LIJST VAN AFBEELDINGEN	236
	LIJST VAN TABELLEN	239
	BIJLAGE I. PROFIELTEKENINGEN	241
	BIJLAGE II. AARDEWERK	243
	BIJLAGE III. METAAL	251
	BIJLAGE IV. NATUURSTEEN	291
	BIJLAGE V. ZOÖARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	293
	BIJLAGE VI. MACRORESTEN	301
	INHOUD CD-ROM	302

Administratieve gegevens van het onderzoeksgebied

<i>Provincie:</i>	Zuid Holland
<i>Gemeente:</i>	Westland
<i>Plaats:</i>	Naaldwijk
<i>Toponiem:</i>	Naaldwijk Holland College
<i>Kadastrale gegevens:</i>	n.v.t.
<i>Kaartblad:</i>	37B
<i>Coördinaten:</i>	73.890/ 444.810
<i>Projectverantwoordelijke:</i>	P.H.J.I. Ploegaert/E. Blom
<i>Bevoegd gezag:</i>	Provincie Zuid-Holland
<i>Deskundige namens het bevoegd gezag:</i>	Drs. E.J. Bult en Drs. P. Deunhouwer
<i>ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer</i> <i>(CIS-code):</i>	6572
<i>ADC-projectcode:</i>	4026100
<i>Complex en ABR codering:</i>	Nederzetting onbepaald (NX)
<i>Perioden:</i>	IJzertijd, Romeinse tijd, Vroege-Middeleeuwen, Late-Middeleeuwen
<i>Geomorfologische context:</i>	strandwal
<i>NAP hoogte maaiveld:</i>	Ca. 0.30 m -NAP
<i>Maximale diepte onderzoek:</i>	Ca. 3.00 m -MV
<i>Uitvoering van het veldwerk:</i>	01-06-2004 t/m 10-08-2004
<i>Beheer en plaats documentatie:</i>	Depot provincie Zuid-Holland

Periode

Tijd in jaren

Nieuwe tijd	1500	na Chr.	- heden	
Middeleeuwen	450	na Chr.	- 1500	na Chr.
Romeinse tijd	12	voor Chr.	- 450	na Chr.
IJzertijd	800	voor Chr.	- 12	voor Chr.
Bronstijd	2000	voor Chr.	- 800	voor Chr.
Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	5300	voor Chr.	- 2000	voor Chr.
Mesolithicum (Midden Steentijd)	8800	voor Chr.	- 4900	voor Chr.
Paleolithicum (Oude Steentijd)	300.000	voor Chr.	- 8800	voor Chr.

6 Inscripties op brons²⁶³

T. Derks

6.1 Inleiding

Tijdens het archeologisch onderzoek in Naaldwijk zijn vier fragmenten van bronzen inscripties uit de Romeinse tijd aan het licht gekomen. Hoewel de inscripties niet minder fragmentair zijn dan vele andere in Nederland gevonden opschriften, en niet alle vragen met betrekking tot de aard, datering en reconstructie van deze teksten kunnen worden beantwoord, maakt de analyse in elk geval duidelijk dat deze in brons gegraveerde teksten tot een uit ons land nog nauwelijks bekende categorie van opschriften behoort. De studie van de inscripties levert in samenhang met de vondstcontext belangrijke nieuwe gegevens op voor de interpretatie van zowel de teksten als de onderzochte nederzetting. In deze bijdrage worden de vier fragmenten eerst een voor een gepresenteerd. Na vermelding van het catalogusnummer, de vondstlocatie binnen de opgraving, de afmetingen en het gewicht van de bronsfragmenten, volgt telkens een transcriptie en een uitvoerig commentaar met vertaling. Aan het slot stellen we ons de vraag welke conclusies moeten worden verbonden aan de herkomst van deze vier fragmenten uit één en dezelfde nederzetting.

6.2 Catalogusnummer H2.01

Vondstcontext: Vondstnummer 583.01, spoor 10.502. Afmetingen: 245 x 233 mm x 2 mm.
Gewicht: 627 g.

[---]
XV COS III[---]
CLASSIS · AV[---]

Afb. 6.1. Foto en tekening van de tweeregelige inscriptie op bronzen plaat. Duidelijk zichtbaar zijn de licht gefacetteerde linker- en benedenrand en de bij de restauratie herstelde breuk.

Linker benedendeel van een grote bronzen plaat, bestaande uit twee passende fragmenten die na de uitgevoerde reinigings-, en consolidatiewerkzaamheden weer aan elkaar zijn gezet. De breuklijn loopt van ongeveer het midden van de bewaarde linkerszijde naar een punt aan de onderzijde waar een klein fragment ontbreekt (afb. 6.1). Aan de linkerszijde en aan de onderkant is de originele rand van de plaat bewaard; daar vertoont deze een ca. 12 mm brede lichte verkleuring terwijl zij aan de onderzijde bovendien licht gefacetteerd lijkt te zijn.

²⁶³ Graag bedank ik Joris Aarts (Amsterdam), François Bérard (Parijs), Lourens van der Feijst (Amsterdam/Amersfoort) en Maarten de Weerd (Alkmaar) voor opmerkingen en suggesties bij de analyse en interpretatie van de hier gepresenteerde vondsten. De foto's werden gemaakt door het Audiovisueel Centrum van de Vrije Universiteit, de tekeningen door B. Brouwenstijn (ACVU).

De rechterzijde is afgebroken en aan de bovenzijde, waar de breuk over een grote afstand precies de bovenlijn van de eerste tekstregel volgt, is de plaat verknipt. Dit laatste wijst op een doelbewuste vernieling, wellicht met het oogmerk om haar om te smelten (zie verderop).

Aan de plaat was over de gehele oppervlakte een dikke en harde laag sediment vastgekoekt, zodat tijdens de berging niets van een inscriptie zichtbaar was; pas tijdens het reinigingsproces in de ateliers van Restaura (Haelen) kwamen hieronder delen van twee tekstregels aan het licht. De nog voorhanden zijnde originele linker- en benedenrand van de plaat maakt duidelijk dat zij het begin vormen van de twee laatste regels van een langere inscriptie. Dit vermoeden wordt bevestigd door de aanwezigheid van een 32-34 mm brede linkermarge en een benedenmarge van maar liefst 138-140 mm bij een interlinie van niet meer dan 37-39 mm.

Het letterformaat is niet constant, maar neemt volgens een bekend procedé met het verloop van de regels af van 27-29 mm in de eerste, tot 24-26 mm in de tweede regel. De schrifttekens zijn ondiep ingegraveerd, vertonen wisselende profielen, en letters waarvan verschillende voorbeelden zijn bewaard zoals de S, A, C, I en V laten onderling soms beduidende vormverschillen zien, onder meer in de aan- of afwezigheid van schreven en de vorm ervan. Bij de gravering is geen gebruik gemaakt van hulplijnen. Verder valt op dat het gebruik van woordscheidingstekens niet consistent is, en dat het enige voorbeeld de ongebruikelijke vorm van een kruisje heeft. Kortom, hoewel de tekst goed leesbaar is, blinkt de redactionele verzorging niet uit door schoonheid en perfectie.

Wat de inhoud van de tekst betreft, herkennen we in de tweede regel direct het woord *classis*, waarmee – gezien de ligging van de vindplaats in de Romeinse provincie Nedergermanië – niets anders dan de *classis Germanica* kan zijn bedoeld, de vloot eenheid die aan het leger van het militaire district, later de provincie, Germania Inferior was toegewezen.

De slotletters van de regel zullen betrekking hebben op een eretitel van de vloot, waarover straks meer. Volgens de meest voor de hand liggende lezing moeten we in *classis* een nominativus zien en ervan uitgaan dat de vloot als auteur van de tekst is opgetreden.²⁶⁴ In de eerste regel trekt de drielettercombinatie *cos* direct de aandacht, een verwijzing naar het ambt van *consul*. Aangezien in Latijnse opschriften uit de Romeinse tijd belangrijke gebeurtenissen met een officieel of juridisch karakter gewoonlijk gedateerd werden met de namen van de regerende consuls, al dan niet gevolgd door een maand- en dagaanduiding, zou men in eerste instantie geneigd kunnen zijn hier te denken aan een jaardatering door vermelding van de eponieme consuls. Om twee redenen kan deze optie echter worden uitgesloten: 1) de plaats in wat vermoedelijk de voorlaatste regel is, stemt niet overeen met de conventie die dergelijke formuleringen aan de slotregel toewijst, en 2) het *cognomen* van de consul zou dan uit slechts twee tekens hebben bestaan of anders op wel heel ongebruikelijke wijze midden in de naam zijn afgebroken om daarmee over twee regels te worden verdeeld.

Cruciaal voor de interpretatie van de tekst blijkt het eerste teken van de eerste nog bewaarde regel. De plaat is hier afgebroken, maar bij zorgvuldige inspectie bestaat geen enkele twijfel dat de breuklijn hier precies een van de twee diagonale lijnen van de letter X volgt: op de rand van de plaat is nog juist de ingegraveerde linkervoet van deze letter bewaard (afb. 6.2). In combinatie met de volgende letter, een V, is daarmee voorafgaand aan *cos* het Romeinse cijfer XV te lezen. Ook ná *cos* kan opnieuw alleen een Romeins cijfer hebben gestaan. Bewaard zijn achtereenvolgens twee keer een I en de schreef van de voet van een derde letter, vermoedelijk eveneens een I (afb. 6.3). Daarmee is duidelijk dat de hele eerste regel deel uitmaakt van een keizerlijke titulatuur, waarin de verschillende ambten en eretitels van een keizer worden opgesomd, gevolgd door het aantal keer dat hem die ambten of eretitels waren toegekend. Vaststaat dat aan het bewaarde slot van de regel het ambt van consul was vermeld en dat de ons onbekende keizer dat ambt op het moment van publicatie van de tekst tenminste driemaal (III), afhankelijk van de schrijfwijze eventueel ook viermaal (IIII), had bekleed. Uitgaand van de gebruikelijke volgorde waarin de verschillende elementen van de keizerlijke titulatuur voorkomen (*pontifex maximus*, *tribunicia potestas*, *imperator*, *consul*, *censor*, *pater patriae*),²⁶⁵ moet het aan de consulaatvermelding voorafgaande getal XV betrekking hebben op hetzij het aantal keer dat hem een acclamatie als zegevierend opperbevelhebber (*imperator*) ten deel was gevallen, hetzij het aantal keer dat hij met de jaarlijks te hernieuwen bevoegdheden van een volkstribuun (*tribunicia potestas*) was uitgerust. De combinatie van deze gegevens laat dan nog slechts een beperkt aantal oplossingen en dateringen toe.

²⁶⁴ Zie beneden, noot 287.

²⁶⁵ Cf. Calabi Limentani 1991, 145-148 (met literatuur).

Afb. 6.2. Detail van de linkerbovenhoek van de bronzen plaat met het begin van de eerste bewaarde regel. De breuk van de plaat volgt precies de gebeitelde schuine strook van de X waarvan nog juist de linkervoet zichtbaar is.

Afb. 6.3. Detail van de rechterbovenhoek van de bronzen plaat met het einde van de eerste regel. Herkenbaar zijn tweemaal een I en de schreef van vermoedelijk een derde I.

Laten we beginnen met de simpelste oplossing. Als het getal XV verwijst naar het aantal keer dat een keizer een ovatie als *imperator* ten deel was gevallen, dan kan onze tekst alleen betrekking hebben op keizer Claudius. Deze had in de jaren 47-48 de benodigde 15 acclamaties op zijn naam staan en bekleedde in 47 voor de vierde keer het ambt van consul.²⁶⁶

Voor een precieze datering is van belang dat in keizerlijke titulaturen de vermelding van het consulambt en het aantal termijnen dat de keizer in die hoedanigheid had vol gemaakt, niet beperkt bleef tot de korte perioden waarin hij daadwerkelijk als consul fungeerde, maar na afloop van zijn ambtstermijn met commemoratieve betekenis werd voortgezet tot het moment waarop hij eventueel een volgende termijn aanvaardde. De vermelding van het consulaat fungeert daarom slechts als *terminus postquem*.²⁶⁷ In ons concrete geval betekent

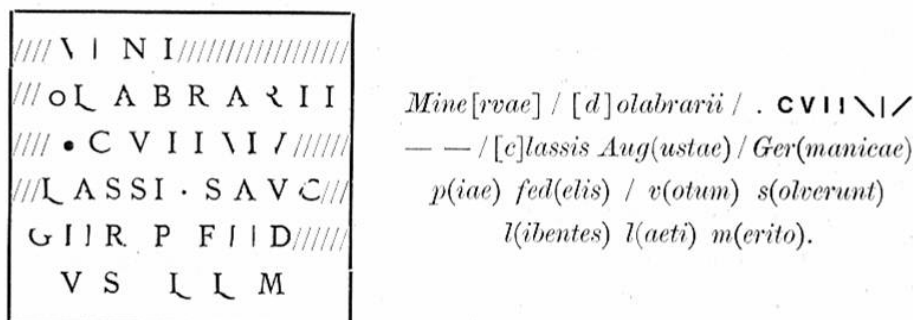
²⁶⁶ Calabi Limentani 1991, 476; Kienast 1996, 91.

²⁶⁷ Meyer 1983, 99; Martin 1987, 6; Kienast 1996, 28 f.

dit dat, mocht de tekst betrekking hebben op het vierde consulaat van keizer Claudius, de datering dan niet kan worden beperkt tot de eerste twee maanden van 47, de termijn waarin Claudius deze functie feitelijk bekleedde, maar in principe de hele periode vanaf de ambtsaanvaarding van zijn vierde consulaat op 1 januari 47 tot het begin van zijn vijfde consulaat op 1 januari 51 kan omvatten. Als *terminus antequem* voor onze inscriptie geldt zijn 16de acclamatie als *imperator*, die ruim voor de ambtsaanvaarding van zijn vijfde consulaat valt: de exacte datum is helaas onbekend, maar deze is uiterlijk ergens in de loop van 49 te situeren. Daarmee is de tekst volgens deze lezing dan te dateren tussen 1 januari 47 en het einde van 49.

Een tweede, iets ingewikkeldere lezing verbindt het getal XV met de aan de keizer toegekende macht van volkstribuun.²⁶⁸ Als we vasthouden aan de standaardvolgorde van *tribunicia potestas*, *imperator* en *consul*, dan kan het verband tussen het getal XV en de macht van volkstribuun alleen worden gelegd, als de titel van *imperator* niet was vermeld. Immers alleen in dat geval gaat de vermelding van het aantal keer dat de keizer met de macht van volkstribuun was uitgerust (het getal 15 hier) direct vooraf aan de vermelding van het consulaat. Die situatie doet zich voor indien de keizer op moment van publicatie, afgezien van zijn troonsbestijging, die gewoonlijk als eerste acclamatie gold, nog geen tweede ovatie ten deel was gevallen.²⁶⁹ Dat is het geval met keizer Hadrianus in 131 (tweede acclamatie in 135) en met M. Aurelius in 161 (tweede acclamatie in 163). Het 15de volkstribunaat van deze keizers dateert de tekst dan in de periode tussen 10 december 130 en 9 december 131 of, exact 30 jaar later, tussen 10 december 160 en 9 december 161.²⁷⁰ In het laatste geval moet vanwege de consulaatsvermelding de *terminus postquem* nog enkele weken worden opgeschoven naar het begin van de derde en tevens laatste consultermijn van M. Aurelius op 1 januari 161.²⁷¹

Voordat we nu ingaan op de vraag welke van de drie overgebleven opties voor de datering van onze tekst het meest waarschijnlijk is (47/48, 130/131 of 161), is het raadzaam eerst te bezien hoe de tweede en tevens laatste regel van de inscriptie kan worden aangevuld en welke aanknopingspunten voor een datering daaruit eventueel te destilleren zijn.

Afb. 6.4. Transcriptie van een door soldaten van de Rijnvloot voor de godin Minerva opgerichte, enigszins gehavende votiefinscriptie uit Andernach (D) waarin de vloot de eretitel *Augusta* draagt (naar Lehner 1918, Nr. 145).

Het valt niet moeilijk de aan het eind van de regel bewaarde letters AV[---] te lezen als het begin van de keizerlijke eretitel *Augusta* waarmee de *classis Germanica* op enig moment werd onderscheiden. Niet alleen voerden vele legeronderdelen een dergelijke eretitel, voor de Rijnvloot is zij ook daadwerkelijk reeds gedocumenteerd: een enigszins gehavende inscriptie op een vlakbij Andernach gevonden wijsteen voor de godin Minerva maakt duidelijk dat het betreffende wijgeschenk door soldaten van de *classis Augusta Germanica Pia Fidelis* was opgericht (afb. 6.4).²⁷² Deze epigrafische tekst, die zeker na 89, maar wellicht na 96 moet worden gedateerd (zie volgende alinea), is tevens het enige voorbeeld waarin de eretitel in relatie tot de Rijnvloot voluit is uitgeschreven; in afgekorte vorm kennen we haar voorts nog van een serie dakpanstempels. Voor de vraag welke daterende waarde aan de vermelding van het predicaat *Augusta* mag worden toegekend, dienen we deze schaarse

²⁶⁸ Aangezien die toekenning een jaarlijks terugkerend automatisme was, staat de telling van deze titel feitelijk gelijk aan de telling van het aantal regeringsjaren van de regerende vorst.

²⁶⁹ Calabi Limentani 1991, 147.

²⁷⁰ Calabi Limentani 1991, 478; Kienast 1996, 129 f, 139. In beide gevallen levert de datum van de tweede acclamatie als *imperator* geen aanknopingspunten voor een verdere aanscherping van deze datering en *mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de consulaten van Hadrianus; deze keizer is al in 119 voor de derde en tevens laatste keer consul.

²⁷¹ Kienast 1996, 139; de termijn eindigde overigens reeds op 13 januari. Ook Hadrianus bekleedde slechts drie keer het consulaat, maar omdat hij zijn derde termijn reeds in 119 volmaakte, blijft dat voor de datering van onze tekst zonder gevolgen.

²⁷² CIL XIII 7723 = Lehner 1918, Nr. 145 = Konen 2000, 473, Nr. 16.

Afb. 6.5. Foto van een door een vlootsoldaat voor zijn voorouderlijke moeders opgericht tufstenen altaar uit Andernach, waarop de door keizer Domitianus aan de vloot toegekende eretitels Pia Fidelis Domitiana in afgekorte vorm zijn bewaard. De tekst luidt: Matribus / suis / Similio / mil/es ex casse (sic) Ge/rmanica p(ia) f(idelis) D(omitiana) / pler(omate) Cresimi / vsllm (naar Schäfer 2000, Taf. 35, boven).

vermeldingen te plaatsen tegen de achtergrond van alle naamsvarianten die ons van de *classis Germanica* bekend zijn.

In de ons ter beschikking staande documentaire bronnen circuleren verschillende reeksen eretitels. De bekendste daarvan is zonder twijfel die, waarbij de Rijnvloot is uitgerust met de eretitels Pia Fidelis. Nadat in de winter van 88/89 de gouverneur van Bovengermanië, L. Antonius Saturninus, een mislukte greep naar de macht had gedaan, werden kort daarna als blijk van erkenning voor hun loyaliteit aan regerend keizer Domitianus en hun bijdrage aan het herstel van de orde, alle legeronderdelen van het Nedergermaanse leger, daaronder ook de *classis Germanica*, onderscheiden met de eretitels Pia Fidelis Domitiana.²⁷³ Op een eveneens uit Andernach afkomstig tufstenen wijaltaar dat door een vlootsoldaat voor zijn voorouderlijke moeders werd opgericht, lezen we de complete reeks (afb. 6.5).²⁷⁴ Nadat Domitianus in 96 was vermoord en er over hem een *damnatio memoriae* was uitgesproken, verviel echter de laatste van de drie eretitels. Het is de vanaf 96 gebruikte naamsvariant met de beide resterende eretitels die in het epigrafisch materiaal veruit het meeste voorkomt. Behalve van een tiental inscripties op stenen altaren uit met name Keulen en het Brohldal²⁷⁵ is zij vooral bekend van stempels op

baksteen, met name in de sterk afgekorte vorm CGPF.

Het op basis van de monumentale inscripties verkregen beeld kan worden aangevuld en genuanceerd door gegevens uit het recente onderzoek naar de typochronologie van deze vlootstempels. Daarin kunnen drie hoofdgroepen worden onderscheiden: naast een grote groep die bestaat uit verschillende varianten van het bekende stempel CGPF (type III), kennen we een groep met het stempel CLASIS (type I) en een met het stempel CAG (type II); het laatste stempel wordt, onder verwijzing naar de eerder gememoreerde Minervawijding, opgelost als *classis Augusta Germanica*.²⁷⁶ Het zal duidelijk zijn dat de CGPF-stempels vanwege de daarin voorkomende eretitels Pia Fidelis moeten worden gedateerd na 89.²⁷⁷ Hoewel bij de huidige stand van onderzoek een gedetailleerde typochronologie voor de stempels van beide overige stempelgroepen nog niet mogelijk is, staat vast dat die ouder zijn dan de CGPF-stempels, maar tegelijkertijd ook niet vroeger dan ca. 40, het moment waarop de baksteenproductie in Nedergermanië op gang komt. Het stempel CLASIS, dat zeker van vóór de Bataafse opstand dateert,²⁷⁸ hoort thuis in de Claudisch-Neroonse periode (40-70); de vroegst gedateerde vondstcomplexen

²⁷³ Ritterling 1893, spec. 217; Holder 1999; Haalebos 2000, 37-39; Granino Cecere 2000; Koenen 2000, 344. Enkele nieuwe voor het leger van Neder-Germanië uitgegeven militaire diploma's hebben onlangs het ultieme bewijs geleverd dat het Nedergermaanse leger als geheel met deze eretitels werd onderscheiden. Zie daarvoor Eck/Pangerl 2003, 211 ff. (Nr. 2), spec. p. 215 (diploma uit het jaar 95/96); *RGZM* 9 en 35 (uit resp. 101 en 153/154). Daarmee staat nu vast dat alle onderdelen van het Nedergermaanse leger, ongeacht hun individuele aandeel in het neerslaan van de opstand, werden onderscheiden.

²⁷⁴ *CIL* XIII 7681 = Lehner 1918, Nr. 525 = Koenen 2000, 472 f., Nr. 13; cf. Schäfer 2000, 96, 100 en Taf. 35, oben.

²⁷⁵ Zie voor een overzicht, Koenen 2000, 469 ff.

²⁷⁶ *CIL* XIII/6, p. 135 f.

²⁷⁷ Er bestaan geen stempels die de eretitel Domitiana gebruiken, maar waarschijnlijk dateren de CGPF-stempels deels uit de tijd van Domitianus. Zie daarvoor Hanel 1998, 406 met noot 41 en de discussie in de volgende alinea.

²⁷⁸ In de tegelovens van Keulen-Feldkassel komt dit stempel voor samen met stempels van de *legio V Alaudae*.

waarin het stempel CAG voorkomt, stammen tot dusver uit de tijd van keizer Domitianus.²⁷⁹ Samenvattend kunnen we concluderen dat de baksteenstempels in de benaming van de vloot een ontwikkeling laten zien van een simpele aanduiding als *classis* (type I), via *classis Augusta Germanica* (type II) naar *classis Germanica Pia Fidelis* (type III). Een voor de datering van de eretitel *Augusta* en daarmee voor die van onze inscriptie cruciale vraag is of we alle zojuist gesignaleerde veranderingen in de wijze waarop de Rijnvloot op baksteenstempels werd aangeduid, wel als betekenisvol moeten opvatten. Zo ligt immers voor de hand dat de in Germanië gestationeerde vloot reeds vanaf het moment van haar oprichting²⁸⁰ naar haar operatiegebied en het leger waaraan zij was toegevoegd, werd aangeduid als *classis Germanica*: het achterwege laten van het epitheton *Germanica* in de vroegste dakpanstempels lijkt dan eerder met de aard, het doel en het gebruik van dergelijke productiestempels te maken te hebben dan een rechtstreekse verwijzing naar een eensluidende historische naam te zijn. De hamvraag is of de Rijnvloot de eretitel *Augusta* eventueel ook eerder kan hebben gedragen dan tot dusver uit onze schaarse gegevens blijkt. Kan in plaats van Domitianus niet bijvoorbeeld Augustus of Claudius reeds die eretitel hebben verleend? De materiaalbasis waarop we onze conclusies kunnen stutten, is smal en bestaat buiten de baksteenstempels slechts uit één monumentale inscriptie. Bij deze onderzoeksstand zouden we met een beroep op de vroegste van de drie uit de keizerlijke titulatuur afgeleide dateringsopties onze inscriptie ook kunnen opvatten als het eerste bewijsmateriaal voor een vroegere datering van de eretitel in de tijd van keizer Claudius. Daar staat tegenover dat daarmee elke grondslag voor een verandering in de precieze formulering van de baksteenstempels lijkt te worden weggenomen: als de vloot reeds vanaf het moment dat zij haar eigen baksteenproductie begint, officieel *classis Augusta Germanica* zou hebben geheten, waarom zou zij haar producten dan aanvankelijk slechts met de aanduiding *clasis* hebben gestempeld en er pas in de Flavische periode toe zijn overgegaan haar officiële naam te gebruiken? Zolang geen stempels van het type II in Claudische contexten worden gevonden, lijkt het onder deze omstandigheden raadzaam aan de laat-Flavische datering van de eretitel *Augusta* vast te houden.²⁸¹ Hiermee zijn onze mogelijkheden voor een datering op basis van interne criteria van de tekst uitgeput. Als belangrijkste tussenresultaat van ons onderzoek kunnen we een datering in de regeringsperiode van keizer Claudius nu zo goed als uitsluiten. Een keuze voor een van de beide overige dateringsopties (130/131 of 161) kan alleen worden gebaseerd op aan de historische of archeologische context van de inscriptie ontleende externe criteria. Voordat we daarop ingaan, dienen we ons eerst een beeld te vormen van de precieze aard van de tekst en het monument waarvan ons fragment deel heeft uitgemaakt. Afhankelijk van de naamval die we kiezen voor de reconstructie van de eerste regels zijn er in principe nog twee mogelijkheden: gaan we uit van een dativus, dan is de inscriptie door de vloot opgedragen aan de keizer; kiezen we daarentegen voor een ablativus, dan moet het om een bouwinscriptie gaan²⁸² en geven de betreffende regels aan ten tijde van de regering van welke keizer het bouwwerk moet worden gedateerd. Bouwinscripties op bronzen platen zijn mij echter niet bekend; bovendien zou men in militaire context dan aan een poortgebouw moeten denken waar de tekst met de in onze inscriptie gehanteerde letterformaten nauwelijks leesbaar kan zijn geweest.²⁸³ Meer voor de hand ligt dat de plaat deel heeft uitgemaakt van de bekleding van de sokkel voor een standbeeld van de keizer. Voorbeelden van bronzen platen met ere-inscripties voor de keizer of andere vooraanstaande personen zijn in het epigrafische bestand betrekkelijk zeldzaam, maar dat is ongetwijfeld vooral te wijten aan intensief hergebruik van het metaal in later tijden.²⁸⁴

²⁷⁹ Hanel 1998, 406 met verwijzing naar ongepubliceerde gegevens uit de recente onderzoeken te Keulen-Alteburg. Cf. ook Konen 2005, 405 f, volgens wie dit type stempel er voorkomt samen met de uit Flavische en Trajaanse tijd bekende stempels van de *tegularia transrhenana*.

²⁸⁰ De meningen hierover waren verdeeld (initiatieven daartoe werden toegeschreven aan Drusus en keizer Claudius; cf. ook Konen 2000, 154 ff, spec. 171 ff.), maar in het licht van de nieuwe opgravingen in de vlootbasis van Keulen-Alteburg lijkt een Claudische datum nu wel vast te staan. Dürkop et al. 2003, 637 met verwijzing naar Fischer in Carroll/Fischer 1999, 557-561.

²⁸¹ *CIL* XIII/6, p. 135; cf. Starr 1941, 162, note 7; Konen 2000, 172, Anm. 68. Na de dood van Domitianus in 96 is de eretitel *Augusta* in dakpanstempels direct, maar in monumentale inscripties – te oordelen naar de Minervawijding uit Andernach – pas na verloop van tijd in onbruik geraakt. Wellicht moeten we met Starr aannemen dat het predikaat *Augusta* nooit van haar officiële naamregister werd geschrapt, maar wel in de schaduw van de nieuwe met de Saturninusopstand verbonden eretitels kwam staan en zij daarom – als om redenen van plaatsgebrek of bondigheid dat nodig was – snel onvermeld bleef.

²⁸² Højte 2005, 24.

²⁸³ Voor bouwinscripties van legereenheden, zie Bechert 1971, spec. 204 ff. De tekst zou in dat geval zeker ook de naam en functie van de vigerende stadhouder hebben genoemd en daarmee een laag en langgerekt schriftveld hebben opgeleverd.

²⁸⁴ Vergl. Gamer 1969, 73; Eck 1997, 206 f; Højte 2005, 30 en 182. De laatste auteur merkt bovendien op dat '[i]n areas with a dearth of stone suitable for cutting inscriptions, this [i.e. the use of bronze sheets] would be a particularly attractive solution.'

Afb. 6.6. Gerestaureerde bronzen sokkel met inscriptie uit Senlis voor een beeld van keizer Claudius, bekostigd uit de staatskas van de civitas Sulbanectium (foto Senlis, Musée d'Art, B. Mandin).

Bronzen platen blijken vooral te zijn gebruikt voor de bekleding van gemetselde sokkels.²⁸⁵ Een mooi voorbeeld kennen we uit het Noord-Franse Senlis waar vele kleine bronsfragmenten van een ere-inscriptie voor keizer Claudius op korte afstand werd gevonden van een stenen basis waarop zij waarschijnlijk gemonteerd was (afb. 6.6).²⁸⁶

Als de hypothese dat ons plaatfragment afkomstig is van de sokkel van een keizerlijk standbeeld, juist is, dan kunnen we tot op zekere hoogte de tekst van de inscriptie reconstrueren. Uitgangspunt daarvoor is de slotregel, op basis waarvan de breedte van het schriftveld bij benadering kan worden vastgesteld. Als we het belangrijkste naamsonderdeel van de vloot voluit schrijven – hetgeen bij inscripties waarin legeronderdelen als collectief optreden,²⁸⁷ niet ongebruikelijk is –, en we de linkermarge aan de rechterzijde kopiëren, komen we op een schriftveld van ca. 54

cm breedte. Aangezien ons fragment geen nagelgaten vertoont, mogen we er wellicht van uitgaan dat de plaat, zoals in het voorbeeld van Senlis, door bronzen randlijsten op zijn plaats werd gehouden; de kleurverschillen langs de antieke rand van de plaat zouden daarop nog kunnen wijzen. De sokkel moet dan een totale breedte hebben gehad van ca. 67 cm, en valt daarmee binnen de range van afmetingen zoals die voor bewaarde sokkels van keizerbeelden onlangs zijn vastgesteld.²⁸⁸ Uitgaande van de bekende titulatuur kan, met een voorbehoud ten aanzien van de precieze verdeling van de tekst over de verschillende regels, de inscriptie ongeveer als volgt worden gereconstrueerd:²⁸⁹

[IMP CAES DIVI ---]
[---]
[---]
PONT MAX TRIB POT
XV COS III [PATRI PATRIAE ?]
CLASSIS AV[G GERMANICA]

[Imp(erator) Caes(ari) Divi (---) f(ilio) --- / --- / --- / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate)] / XV, co(n)s(uli) III, p(atr) p(atr)iae?] / classis Au(gusta) Germanica].

‘Voor keizer ---, opperpriester, bekleed met de bevoegdheid van volkstribuun voor de 15de maal, consul voor de 3de maal, vader des vaderlands, heeft de keizerlijke vloot in Germania (dit beeld opgericht)’.

²⁸⁵ Deze sokkelvorm werd vooral in steenarme regio's gebruikt. Werde een monolithische basis gebruikt, dan werd de inscriptie uiteraard daarop aangebracht.

²⁸⁶ AE 1960, 149; Gallia 15, 1957, 165-168; 19, 1961, 301-304; Højte 2005, 301, no. Claudius 47.

²⁸⁷ Tot dusver zijn we ervan uitgegaan dat *classis* een nominativus is en de vloot hier – in overeenstemming met een van het Romeinse leger welbekende praktijk – als handelend collectief is opgetreden. In inscripties vervult de commandant van de legereenheid dikwijls de rol van representant van het collectief. In ons geval is echter zo goed als uitgesloten dat de *praefectus classis* auteur van de inscriptie was, omdat dan zowel de naam als functie van de betreffende functionaris in dezelfde regel als het slot van de keizerlijke titulatuur vermeld hadden moeten zijn. Dat zou leiden tot een extreem lang, en uitermate laag schriftveld dat met geen enkel in brons uitgevoerd type inscriptie in overeenstemming kan worden gebracht.

²⁸⁸ Højte 2005, 32: 'Common for all statue bases used for approximately life-size statues is that their width generally ranges from 50 to 75 cm.'

²⁸⁹ Højte (2005, 30) stelt dat de gemiddelde hoogte van bases voor keizerbeelden in Italië 80-140 cm bedraagt met als extremum 174 cm.

Als de plaat deel heeft uitgemaakt van een bronzen sokkel voor een door de Rijnvloot opgericht standbeeld van keizer Hadrianus of Marcus Aurelius, dan rijst de vraag waar dit beeld oorspronkelijk gestaan kan hebben. In dit verband is vermeldenswaard dat in de jaren dertig van de vorige eeuw op het terrein van dezelfde nederzetting als waar nu de hier besproken inscriptie is gevonden, een bronzen hand van een levensgroot beeld is ontdekt.²⁹⁰ Hoewel niet valt aan te tonen dat onze plaat en de hand deel hebben uitgemaakt van hetzelfde monument,²⁹¹ is dit een verleidelijke gedachte. Het onderzoek dat destijds naar aanleiding van de vondst werd ingesteld, bracht Holwerda tot de overtuiging dat de vindplaats van de hand als een inheemse nederzetting moest worden beschouwd. Omdat hij een dergelijk type vindplaats moeilijk met de standplaats van een keizerbeeld kon rijmen, zocht hij naar een andere oplossing en vond die in de interpretatie van de hand als een bekroning van een Romeins veldteken.²⁹² Dertig jaar later nam Gamer in zijn catalogus van bronzen keizerbeelden in de legerkampen van de Rijn- en Donau-provincies de hand van Naaldwijk wel als een fragment van keizerlijk standbeeld op, maar ook hij had problemen met de vindplaats. Hij op zijn beurt omzeilde die door aan te nemen dat het beeld oorspronkelijk in *Forum Hadriani* had gestaan vanwaar het slechts in tweede instantie 'anlässlich eines Raubzuges oder dergleichen in die batavische Niederlassung' terecht zou zijn gekomen.²⁹³ Hoewel ook ons fragment van de inscriptie uit een secundaire context stamt (zie verderop), is het nog maar zeer de vraag of de primaire opstellingsplaats wel zover van de vindplaats gezocht moet worden gezocht als Gamer en anderen hebben voorgesteld. Het behoeft weinig betoog dat de oprichting van een standbeeld voor een keizer door een legereenheid zich het beste laat begrijpen binnen de omkering van een legerplaats.²⁹⁴ Zoals een analyse van de met betrekking tot de Rijnvloot beschikbare gegevens duidelijk maakt, zijn er goede redenen om in de directe omgeving van Naaldwijk een steunpunt van de *classis Germanica* te veronderstellen.²⁹⁵ En hoewel de vlootbasis zelf nog altijd niet is gevonden, is inmiddels wel duidelijk dat de nederzetting waaruit hand en inscriptie stammen, niet de doorsnee rurale nederzetting kan zijn geweest waarvoor zij is versleten. Wellicht hebben we hier te maken met een militaire *vicus* die verbonden was met de gezochte basis. Laten we de gegevens eens op een rij zetten.

De *classis Germanica* maakte blijkens enkele aan oud-soldaten van het Nedergermaanse leger uitgereikte militaire diploma's deel uit van de *exercitus Germanicus*. In die hoedanigheid was zij onder meer belast met grootscheepse troepenverplaatsingen over water, met patrouilles op de binnenwateren, in het bijzonder de (Oude en Kromme) Rijn, die vanaf ca. 47 de natuurlijke grens van het Romeinse rijk vormden, met bewaking van het kustgebied tegen invallen en piraterij en tenslotte met zware transporten voor militaire of civiele bouwprojecten.²⁹⁶

Nu was de hoofdbasis van de *classis Germanica* even ten zuiden van Keulen gelegen op de linkeroever van de Rijn ter hoogte van het tegenwoordige stadsdeel Marienburg.²⁹⁷ Deze ten opzichte van het operatiegebied nogal excentrische ligging vormde een ernstige belemmering om snel en adequaat aan eventueel vanuit zee dreigende gevaren het hoofd te kunnen bieden. Om die reden is al lang vermoed dat zich langs de Zuid-Hollandse, Zeeuwse of Vlaamse kust een of meer steunpunten bevonden. Grond voor die vermoedens leverden met name dakpanstempels van de vloot. Behalve in de marinebasis te Keulen en in een aantal hulpstroepencastella langs de Rijn zijn dergelijke stempels ook op diverse locaties in het Nederlandse kustgebied tevoorschijn gekomen.²⁹⁸ Het uitzonderlijk grote aantal van 22 stuks dat bij opgravingen in Voorburg werd geborgen, bracht Holwerda in 1923 tot de conclusie dat de daar blootgelegde sporen uit de Romeinse tijd niet met het van de Tabula Peutingeriana bekende *Forum Hadriani* moesten worden geassocieerd,²⁹⁹ maar aan een militair vlootstation moesten worden toegeschreven.

²⁹⁰ RMO, inv.nr. h 1933/11.1; Holwerda 1936, Abb. 11; Byvanck 1943, 427, Taf. 48, Abb. 87. Ook tijdens het hier gerapporteerde onderzoek zijn kleine fragmenten van een of meer bronzen beelden gevonden. Het is echter niet zeker of deze aan een beeld van meer dan levensgroot formaat kunnen hebben toebehoord.

²⁹¹ Zie de bijdrage van Mirjam Theelen et al., deze bundel, die hand en plaat metallurgisch onderzochten.

²⁹² Holwerda 1936, 19-21.

²⁹³ Gamer 1969, 49, noot 11.

²⁹⁴ Zie hiervoor Gamer, passim; Alföldy 1989.

²⁹⁵ Zo eerder Bogaers 1974, 71, 76 f.; Van Es 1981, 111 f.; Waasdorp 2003, 52.

²⁹⁶ Twee bij Andernach gevonden tufstenen altaren die de vloot vermelden, maken aannemelijk dat de Rijnvloot betrokken was bij het transport van de in het Brohldal gewonnen tufsteen (zie hierboven, noot 272 en 274); civiel transport naar het forum van de CVT: *CIL* XIII 8036, dat door consulnamen in 160 is gedateerd.

²⁹⁷ Recent archeologisch onderzoek heeft de al oude vermoedens omtrent de lokalisering van het hoofdkwartier van de Rijnvloot op een terrein dat bekend staat als 'Alteburg' definitief bevestigd. Zie daarvoor de voorlopige rapportages in de laatste jaargangen van het *Kölner Jahrbuch*.

²⁹⁸ Zie voor het meest recente overzicht, Hanel 1998, spec. Abb. 8 en Tab. 3. Voor Naaldwijk zijn daaraan de nieuwe vondsten uit deze opgraving aan toe te voegen. Zie daarvoor de bijdrage van Brakman, deze bundel. De meeste vindplaatsen hebben slechts een enkel stempel opgeleverd.

²⁹⁹ Contra Reuvsen 1830.

Dankzij het onderzoek van Bogaers is Romeins Voorburg inmiddels definitief met Hadrianus' marktplaats geïdentificeerd,³⁰⁰ maar daarmee is de gedachte dat de Rijnvloot in het kustgebied over een of meer steunpunten beschikte, allerminst van tafel.

Of de betrokkenheid van de vloot bij de bouw van *Forum Hadriani* voldoende verklaring biedt voor het exceptioneel grote aantal vlootstempels aldaar (alle? van het type III), laten we maar even in het midden. Vaststaat dat Naaldwijk na Voorburg met zeven exemplaren de op één na grootste vindplaats van deze stempels is. Dat valt moeilijk met een inheemse rurale nederzetting te rijmen. Ook de regelmatige uitleg in met name de 2de- en 3de-eeuwse fasen van de nederzetting met over grote afstand haaks op elkaar georiënteerde sloten past niet in het beeld van een eenvoudige boeren nederzetting. Datzelfde geldt ook voor de nog te bespreken overige inscripties, die eerder in een militaire dan in een rurale setting passen. Niet onbelangrijk is tenslotte de precieze locatie van de vindplaats. De strategische ligging direct aan de Maas, vlakbij de plaats waar het zogeheten Kanaal van Corbulo, dat de Oude Rijn met de Maasmonding verbond, in het Helinium uitmondde,³⁰¹ maakt de locatie uitermate geschikt voor de vestiging van een vlootbasis: enerzijds bood deze plaats uitstekende mogelijkheden om controle op de toegang tot het Kanaal van Corbulo uit te oefenen en anderzijds bood zij zowel een directe en snelle verbinding met open zee als enige vorm van beschutting tegen zware zeestormen.

Over de historische context waarin een dergelijk steunpunt van de Germaanse vloot in het mondingsgebied van de Maas zou zijn opgericht, valt op dit moment nog weinig concreets te melden. Hoewel het aanvankelijk aantrekkelijk leek de inscriptie in verband te brengen met de inrichting van de eerste permanente legerplaatsen langs de Oude Rijn en met de aanleg van het Kanaal van Corbulo in de jaren 40 van de 1ste eeuw,³⁰² pleit de analyse van zowel de epigrafische als de nederzettinggegevens daartegen. Het gebruik van het predicaat *Augusta* en de betrekkelijk onzorgvuldige redactie van de tekst wijzen eerder op een datering na de laat-Flavische periode dan in de Claudische periode en de aard en ruimtelijke organisatie van de uit de 1ste eeuw daterende nederzettingssporen duiden eerder op een eenvoudige rurale nederzetting dan op een militaire site. Voor de latere dateringsopties kan worden gewezen op de onder Antoninus Pius uitgevoerde herstelwerkzaamheden aan de Romeinse weg op de oever van het kanaal, zoals blijkend uit de mijlpaal van het Wateringse Veld. Meer dan een globale aanduiding van de achtergrond die tot de inrichting van het militaire steunpunt bij de monding van het kanaal in het Helinium kan hebben geleid, geven deze gegevens echter niet.

Tenslotte nog een enkele opmerking over de sloop van het monument. De plaat werd onder moeilijke omstandigheden geborgen uit een kuil met onder meer Romeins baksteen, een scherf van een wrijfschaal van *terra sigillata*, een fragment van een beker in geveerde waar van het type Niederbieber 32 en wellicht een kleine scherf Karolingisch aardewerk. Als de laatste scherf daadwerkelijk uit dezelfde context als de plaat stamt,³⁰³ levert zij belangrijke aanwijzingen voor de datering van de sloop. Mocht zij als verontreiniging moeten worden beschouwd, dan ligt een ontmanteling aan het einde van de 3de of het begin van de 4de eeuw het meest voor de hand.

³⁰⁰ Bogaers 1971; idem 1972.

³⁰¹ Waasdorp 2006, spec. 128 ff, en hier afb. 1.3.

³⁰² Cf. Tacitus, *Ann.* XI, 18-20; Van Es 1981, 35; Malloch 2005.

³⁰³ De bergingsomstandigheden waren verre van ideaal. Direct na het aanleggen van het vlak stroomde het grondwater rijkelijk toe. Nadat door metaaldetectie van het vlak de aandacht op het betreffende spoor was gevestigd, was het vlak door toegesnelde medewerkers bij de berging van de plaat reeds danig vertrapt. Omwille van de conservering van het object is ook grond uit de directe nabijheid van de kuil in de vondstzak geschept, zodat niet voor 100 % vaststaat dat de Karolingische scherf daadwerkelijk met de plaat moet worden geassocieerd.

6.3 Catalogusnummer H2.02

Vondstcontext: Vondstnummer 478.01, spoor 9.5000, vak 18, LG. Afmetingen: 109 x 66 x 2 mm. Gewicht: 95,7 g.

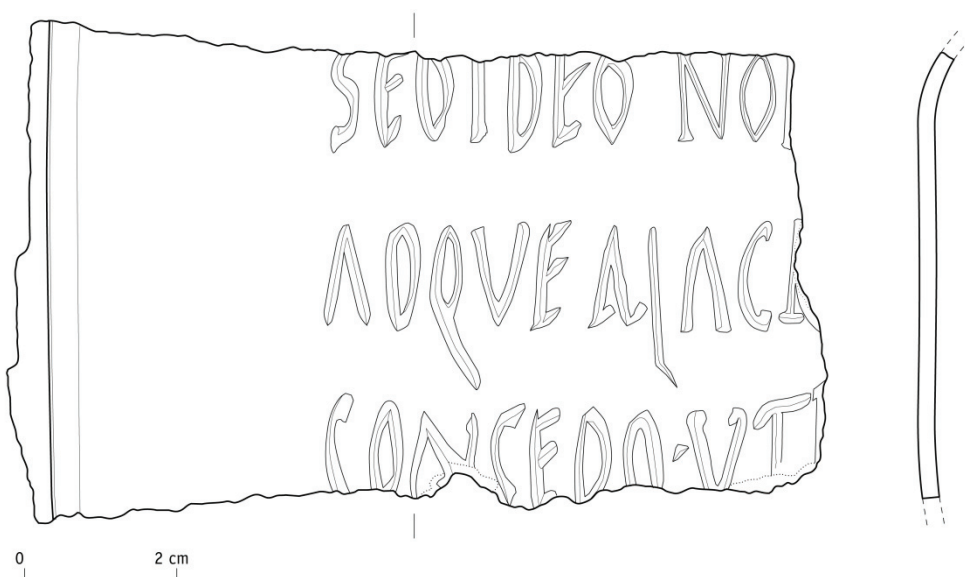
SED IDEO NO[---]
ADQVE · ALACR[---]
CONCEDO · VT[---]

Regel 2: *adque* in plaats van gebruikelijker *atque*.
Sed ideo no[n ---]/ adque alacr[iter?]/ concedo ut [---]

'maar daarom niet ---
en opgewekt---
geef ik toestemming om ---'

NAAK 04 Vondstnr. 478

Afb. 6.7. Foto en tekening van het linkerfragment van een langere inscriptie op brons met een citaat uit een brief of redevoering.

Fragment van een bronzen plaat waarvan slechts de oorspronkelijke linkerzijde bewaard is, de overige drie zijden afgebroken zijn (afb. 6.7).

De plaat heeft een gemiddelde dikte van 2 mm, maar is aan de linkerzijde iets dikker dan aan de rechterzijde. De bovenkant van het fragment is verbogen en in het midden van de onderkant is vanaf de achterzijde een nagel of pen door de plaat heen geslagen. Beide laatste kenmerken zijn te beschouwen als sporen die met de vernieling van de plaat verband houden.

De originele, antieke linkerrand bestaat van links naar rechts uit een licht verdikte randlijst, een 3 mm brede ondiepe groeve en een onbeschreven marge van ca. 36 mm. Van de tekst zijn delen van drie regels bewaard gebleven. De hoogte van de letters bedraagt gemiddeld ca. 13-15 mm, met als extremum voor de Q een formaat van 21 mm. De redactie van de tekst is niet bijster verzorgd: tekens voor dezelfde letter vertonen soms opvallende verschillen,³⁰⁴ woordscheidingstekens zijn niet alleen willekeurig gebruikt, maar waar zij achterwege zijn gelaten (regel 1 en einde regel 3), zijn individuele woorden zelfs niet altijd door middel van spaties van elkaar gescheiden en tenslotte laat ook de regelafstand tussen de bewaarde regels verschillen zien. Dat het hier niet om een alledaagse tekst kan gaan, blijkt uit de inhoud. Uit regel 1 kunnen we opmaken dat de tekst deel uitmaakt van een argumentatie (*sed ideo non*) en uit het gebruik van de eerste persoon in regel 3 (*concedo*) dat het om een citaat uit een rede of een brief moet gaan. Het gebruik van de eerste persoon in inscripties op brons is zeldzaam en samen met de betekenis van het verbum *concedere*, dat verwijst naar een verlening van toestemming, kan het bij de aangehaalde persoon slechts gaan om een hooggeplaatste vertegenwoordiger van de Romeinse autoriteit, *in casu* de stadhouder van Nedergermanië of mogelijk zelfs de keizer zelf. Graag zouden we meer willen weten over de inhoud van het verleende privilege, maar helaas breekt de tekst precies op dat punt af. De term *alacr[iter]* zou een aanwijzing kunnen zijn dat om het privilege is verzocht en het blijmoedig werd verleend. Aangezien we evenwel niet weten hoe breed de tekstkolom is geweest, weten we niets over de ruimte tussen beide woorden en kunnen we over een mogelijk verband slechts speculeren.

6.4 Catalogusnummer H2.03

Vondstcontext: Vondstnummer 471.01, spoor 9.5000, vak 1, LG. Afmetingen: 51 x 39 x 2,8 mm. Gewicht: 21,2 g.

[---]
CANDID[---]
AMAND[---]

[---] / Candid[inius? ---] / Amand[inius? ---]

Afb. 6.8. Foto en tekening van een fragment van een bronzen plaat met inscriptie van twee persoonsnamen.

³⁰⁴ Vergelijk bijvoorbeeld de drie A's uit regel 2 of de N uit regel 1 en 3.

Een aan alle zijden afgebroken fragment dat nog delen van twee onder elkaar geplaatste persoonsnamen bevat. Uit de omstandigheid dat beide namen zijn uitgelijnd en het fragment zowel links van de namen als daaronder onbeschreven is, valt op te maken dat de bewaarde naamsfragmenten het begin van de laatste twee items van een in kolomvorm geredigeerde namenlijst vormen, een zogeheten *laterculus*. Voor de reconstructie is van belang of de fragmenten het begin vormden van een *gentilicium* of van een enkelvoudige naam: in het eerste geval hebben we te maken met Romeinse burgers en moeten we na de familienaam ook nog een *cognomen* verwachten; in het tweede geval hebben we te maken met peregrine rijksgenoten. Beide opties zijn in principe mogelijk. Zo laten de afgebroken namen zich gemakkelijk reconstrueren tot bekende enkelvoudige namen als Candidus en Amandus; deze waren weliswaar wijd verbreid, maar kenden onder meer in Nedergermanië een betrekkelijk grote populariteit. Met minstens zoveel reden kan echter worden gekozen voor een oplossing waarbij de genoemde namen als uitgangspunt waren genomen voor een in Nedergermanië bijzonder populaire constructie van een patronymisch *nomen* door middel van het suffix *-inius*, leidend tot zulke *gentilia* als Candidinius en Amandinius.³⁰⁵ Uit de overgeleverde naamresten kan niet met absolute zekerheid worden opgemaakt of het hier om een lijst van Romeinse burgers of om peregrine rijkswoners gaat: Is sprake van het eerste geval, dan valt op dat in beide voorbeelden het *praenomen* van de voor Romeinse burgers karakteristieke *tria nomina* ontbreekt, hetgeen dan op een datering na het midden van de 2de eeuw wijst.³⁰⁶

6.5 Catalogusnummer H2.04

Vondstcontext: Vondstnummer 471.01, spoor 10.5000, vak 8, LG. Afmetingen: 45 x 44 x 3 mm. Gewicht: 17,7 g.

[---ECS---]
[---SQVEA---]
[---I---]

[---ecs---]/[---sque a---]/[---I---]/

NAAK 04 Vondstnr. 471

Afb. 6.9. Foto en tekening van een bronsfragment met resten van een inscriptie.

Een aan alle zijden afgebroken fragment van een inscriptie waarvan delen van drie regels zijn bewaard. De letters zijn 7-8 mm hoog. Aan het begin van regel 1 is nog de schreef van een vierde letter zichtbaar. Van regel 3 is geen enkele letter compleet bewaard, maar de middelste van de drie tekens is vermoedelijk een I. Links en rechts daarvan staan letters die in elk geval aan de bovenzijde een schreef en vermoedelijk een rechte hasta vertonen; de eerste kan een H, I, L? of N zijn geweest, de tweede een B, D, E, F, H, I, L, N, R, V, X. Over de inhoud kan niets worden gezegd.

³⁰⁵ *CIL* XIII 8523 (Dormagen): wijding aan Sol Invictus door de bucinator C. Amandinius Verus; *CIL* VI 3240 (Rome): grafteken met twee grafinscripties voor de Bataafse lijfwachten en broers Candidinius Verax en Cadidinius Spectatus.

³⁰⁶ Salomies 1987, 390 ff., spec. 403.

6.6 Conclusies

Hoe fragmentair de hierboven beschreven fragmenten van bronzen inscripties ook zijn, de aard van de teksten en de herkomst uit één en hetzelfde nederzettingsareaal maken met elkaar wel duidelijk dat we hier, anders dan Holwerda dacht, niet met een doorsnee rurale nederzetting te maken kunnen hebben. Voor het grootste fragment (cat. nr. H2.01) werd hierboven beweerd, dat het moet hebben toebehoord aan de sokkel van een keizerbeeld. Het tweede fragment, een citaat uit een brief of redevoering, wijst op de betrokkenheid van een hooggeplaatste gezagsdrager, wellicht opnieuw de keizer. Ten aanzien van het derde stuk hebben we ons nog niet uitgesproken, maar de oprichters ervan zijn eerder in een militair of stedelijk, dan in een ruraal milieu te zoeken. Kolommen van namen komen in allerlei verbanden voor, maar te denken is vooral aan de leden van een *collegium*, aan een groep dedicanten of aan een lijst van soldaten, die gezamenlijk verantwoordelijk waren voor de oprichting van de tekst. Over het vierde stuk valt geen zinnig woord te zeggen. Wat de herkomst betreft, stammen alle vondsten uit een secundaire context; waar de teksten oorspronkelijk waren aangebracht, laat zich slechts raden. Keizerbeelden waren gewoonlijk vooral op *fora* en in de *principia* van legerplaatsen te vinden; in brons gebeitelde brieven of redevoeringen van hooggeplaatste functionarissen of de keizer zelf zullen, afhankelijk van het beoogde publiek, op druk bezochte plaatsen in hetzij stadscentra of legerplaatsen zijn gepubliceerd. Toch ligt voor de hand de oorspronkelijke plaats niet ver van de huidige vindplaats te zoeken. Zou men namelijk ten aanzien van elk stuk afzonderlijk nog kunnen beweren dat het van grote afstand, bijvoorbeeld uit *Forum Hadriani*, secundair is aangevoerd, om dat voor elk van de vier stukken te willen opperen, is een zodanige opeenstapeling van toevalligheden nodig, dat dit een weinig aantrekkelijke hypothese is. Bovendien vertoont de nederzetting, zoals voorgesteld in § 3.3.5, aan het einde van de tweede helft van de 2de en begin van de 3de eeuw een regelmatige uitleg. Deze is met name zichtbaar in de over grote afstanden haaks op elkaar georiënteerde greppels. Hoe deze sporen precies moeten worden geduid, is niet helemaal duidelijk, maar in de ons bekende nederzettingshiërarchie zijn zij het best te begrijpen als fragmenten van een *vicus*. Als die *vicus* een militair karakter heeft gehad, vervalt de noodzaak voor onze teksten, net als eerder voor de bronzen hand, een herkomst uit *Forum Hadriani* te veronderstellen. We beschikken dan tevens over een extra aanwijzing dat de lang gezochte vlootbasis op de noordoever van het Helinium zich in de directe omgeving van de huidige opgravingslocatie moet bevinden. Alleen voortgezet onderzoek kan daarop een antwoord geven.

Literatuur

AE L'année Épigraphique.

CIL Corpus Inscriptionum Latinarum.

RGZM Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz.

Alföldy, G., 1989: *Die Inschriften aus den Principia des Alenkastells Aalen, Fundberichte aus Baden-Württemberg* 14, 293-338.

Allason-Jones, L. /R. Milet, 1984: *The Catalogue of Small Finds from South Shields Roman Fort*, Newcastle upon Tyne.

Almgren, O., 1923: (Herausg.) *Studien über Nordeuropäische Fibelformen*, Leipzig.

Aufderheide, A.C./C. Rodríguez-Martín, 1998: *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge.

Baker, J. & D. Brothwell, 1980: *Animal diseases in archaeology*, London.

Bakker, A.M., 1997: *Laat-Romeins en Merovingisch ruwwandig draaischijfaardewerk van De Geer in Wijk bij Duurstede*, Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie).

Ball, E.A.G. (red.) 2006: *Dood en begraven langs de Romeinse weg. Het onderzoek van een grafveld uit de Romeinse tijd bij Cuijk-Grotestraat Bergbezinkbassin* (Archol Rapport 40).

Bartels, M., 1999: *Steden in Scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250- 1900)*, Amersfoort.

Bartosiewicz, L./ W. van Neer/A. Lentacker, 1997: Draught cattle: their osteological identification and history, Tervuren (*Annalen Zoölogische Wetenschappen* 281).

Bechert, T., 1971: Römische Lagertoren und ihre Bauinschriften. Ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagergrundrisse von Claudius bis Severus Alexander, *Bonner Jahrbücher* 171, 201-287.

Beliën, P., (in druk): 'Katwijk-Zanderij: de Romeinse munten' in: H.M. van der Velde e.a., *Archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*.

Bergström, P.L. /L.H. van Wijngaarden-Bakker, 1983: *De metapodia als voorspellers van formaat en gewicht bij runderen* (IVO-Rapport B-206).

Bishop, M.C., 1996: *Finds from Roman Aldborough. A Catalogue of Small Finds from the Romano- British Town of Isurium Brigantum*, Oxford.

Bernhard, H., 1981: Zur Diskussion um die Chronologie Rheinzaberner Relieftöpfer, *Germania* 59, 79-93.

Bitter, P./M. Boulonois/T. de Ridder, 1996: Friese ringvormige aardewerken constructies: pottenbakkersovens?, *Westerheem* 45, 70-95.

Bloemers, J.H.F./H. Sarfatij, 1976: A Roman Settlement at De Woerd, Valkenburg (South Holland) Report I: The Potters' Stamps, *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 26, 133-161.

Bloemers, J.H.F., 1978: 'Rijswijk' (ZH), "De Bult". Eine Siedlung der Cananefaten', Amersfoort (Nederlandse Oudheden 8).

Blom, E./W.K. Vos (red.), 2007: *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen van 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip 'de Woerden 7'*, Amersfoort (ADC-Monografie 2).

Blom, E./L. van der Feijst 2007: *Poeldijk-Westhof* vindplaats B, (gem. Westland), Amersfoort (ADC-Rapport 909).

Blomsma, S./M. Brouwer, 1989: Syllabus voor het determineren van Romeins aardewerk (gevonden in Zuid-Holland), Leiden.

Brinkkemper O./J. Deeben/J. Van Doesburg/D.P. Hallewas/E.M. Theunissen/A.D. Verlinde, 2006: *Vlakken in vakken. Archeologische kennis in lagen*, Amersfoort, (Nederlandse Archeologische Rapporten 32).

Bogaers, J.E., 1971: Voorburg-Arentsburg. Forum Hadriani, *OMROL* 52, 128-138.

Bogaers, J.E., 1972: Civitates und Civitas Hauptorte in der nördlichen Germania inferior, *Bonner Jahrbücher* 172, 310-333.

Bogaers, J.E., 1974: Romeinse militairen aan het Helinium, *Westerheem* 23, 70-78.

Bogaers, J.E., 1979: Ein römische Militärdiplomfragment aus Monster-Poeldijk, Amersfoort, *Berichten van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek* 29, 357-371.

Böhme, A., 1972: Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel, *Saalburg-Jahrbuch* 29, pp.5- 122.

Böhner, K., 1955/56: Frühmittelalterliche Topferöfen in Walberberg und Pingsdorf. *Bonner Jahrbücher* 155/156, 372-387.

Böhme, A., 1978: Gegenstände aus Knochen, Hirschgeweih, Glaspaste, Kieselkeramik, Leder, in : H. Schönberger, Kastell Oberstimm. Die Grabungen von 1968 bis 1971, Berlin, *Limesforschungen* 18, 285-289.

Bonnet Borel, F., 1997: *Le verre d'époque romaine à Avenches – Aventicum, Typologie générale*, Avenches (Documents du Musée romain d'Avenches 3).

Bosch, J.H.A., 2000: *Standaard Boor Beschrijvingsmethode, Versie 5.1*, Zwolle (NITG rapport, 00- 141-A).

Brouwer, M., 1986: Het 'Romeinse' aardewerk in het Maasmondgebied, in: M.C. van Trierum/H.E. Henkes (red.), *Rotterdam Papers V. A contribution to prehistoric, Roman and medieval archaeology*, Rotterdam, 77-90.

Brouwer, M., 1992: Het aardewerk uit het grafveld van Spijkenisse-Hartel West: een vergelijking met vindplaatsen uit de omgeving, in: A.B. Döbken (red.), *Bijdragen aan de bewoningsgeschiedenis van het Maasmondgebied*, Rotterdam, (BOORbalans 2), 231-236.

Brouwer, M., 1999: Aardewerk, in: J.-K.A. Hagers/M.M. Sier, *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse Tijd en de Middeleeuwen*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 53), 93-100.

Bruin, J. de, 2003: *Licht in de duisternis. Bewoning in de Romeinse tijd in Poortugaal (Z-H) belicht*. Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA).

Bruin, J. de, (in voorb.): *Romeins aardewerk in rurale context. Verspreiding van de verschillende typen aardewerk binnen enkele nederzettingen uit de Romeinse tijd in de omgeving van het AHR-project*. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg).

Brunsting, H., 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen. Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archeologisch-Historische Bijdragen IV).

Brunsting, H. /C.A. Kalee, 1989: Terra sigillata met reliëfversiering, in: L.R.P. Ozinga/T.J. Hoekstra/M.D. Weerd/S.L. Wynia, *Het Romeinse Castellum te Utrecht: de opgravingen in 1936, 1938, 1943-44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen*, Utrecht, 121- 138.

Buchem, H.J.H. van, 1941: *De Fibulae van Nijmegen, Deel 1 Inleiding en Kataloog*, Nijmegen.

Bult, E.J./D. P. Hallewas, 1987: *Graven bij Valkenburg II, het archeologisch onderzoek in 1986*, Delft.

Bult, E.J., 1998: Landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis in en om Naaldwijk, in: H.I.M. Groenewegen/P.W. Vis (red.), *Naeltwick 800 jaar (1198-1998)*, 7-23.

Bult, E.J., 2002: *Archeologische Monumentenzorg in het AHR-project. Deel 1: het voorbereidende werk*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 6).

Bult, E.J., 2003: *Programma van Eisen. Een archeologische opgraving op de bebouwingslocatie voor een kantoor van Van der Waal & Partners aan de Zuidweg in de gemeente Naaldwijk*, Delft.

Bungeneers, J., /S. Delaruelle/C. Verbeek (red.), 2004: *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Borgerhout.

Byvanck, A.W., 1943: *Nederland in den Romeinschen tijd*, Leiden.

Calabi Limentani, I., 1991: *Epigrafia latina*, Bologna.

Capelle, T., 1976: Die frühgeschichtlichen Metallfunde von Domburg auf Walcheren, Amersfoort (*Nederlandse Oudheden* 5).

Carroll, M./Th. Fischer, 1999: Archäologische Ausgrabungen 1995/96 im Standlager der römischen Flotte Classis Germanica in Köln-Marienburg, *Kölner Jahrbuch* 32, 519-568.

Chenet, G., 1941: *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la mollette*, Mâcon (Fouilles et documents d'archéologie antique en France, 1).

Chenet, G./G. Gaudron, 1955: La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles. *Gallia, Supplément VI*, Paris.

Cool, H.E.M./J. Price 1995: *Roman vessel glass from excavations in Colchester, 1971-85*, Colchester (Colchester Archaeological Report 8), 15-26.

Crummy, N., 1983: *The Roman small finds from excavations in Colchester 1971-9*, Colchester (Colchester Archaeological Reports 2).

Curle, J., 1911: *A Roman Frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow.

De Clercq, W./E. Taayke, 2004: Handgemachte Keramiek der späten Kaiserzeit und des frühen Mittelalters in Flandern (Belgien). Das Beispiel der Funde friesischer Keramik in Zele (O-Flandern), in: Lodewijckx, M., (ed.) *Bruc Ealles Well. Archaeological Essays concerning the peoples of North-West Europe in the first millennium AD*, (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 15), Leuven, 57-71.

De Clercq, W./P. Degryse, 2006: *Low Lands Ware. Definiëring van een belangrijke Romeinse aardewerkproductie en haar distributie (ca. 60-300 AD; Nederland, België, Duitsland)* (Ongepubliceerde tekst van een lezing met dezelfde titel op het tiende Romeinensymposium op 15 december 2006, georganiseerd aan de Vrije Universiteit te Amsterdam).

Delaruelle, S./C. Verbeek/W. De Clercq, 2004: Wonen en leven op het HSL-traject in de Romeinse tijd (ca. 50 v.C.-476 n.C.), in: Verbeek C./ St. Delaruelle/J. Bungeneers (eds.). *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 189-258.

Derks, T., 1998: *Gods, temples and ritual practices: the transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 2).

Deschler- Erb, E., 1999: *Ad Arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*, Augst (Forschungen in Augst 28).

Diederik, F., 2002: 'Schervengericht'. Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en de vierde eeuw in de Kop van Noord-Holland, (AWN-reeks 3).

Dijkstra, J. 1998: *Archeologisch onderzoek in de binnenstad van Tiel juni t/m september 1996. Locaties Koornmarkt en Tol-Zuid*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 57).

Doesburg, J. van/W.J.H. Verwers 2004a: Aardewerk, in M.M. Sier/J. van Doesburg/W.J.H. Verwers, *Wijk bij Duurstede Frankenweg/Zandweg*, Amersfoort (ADC rapport 282), 18-35.

Doesburg, J. van/W.J.H. Verwers 2004b: Aardewerk, in M.F.P. Dijkstra, *Gulle gaven, greppels en waterputten. De opgraving Wijk bij Duurstede David van Bourgondiëweg*, Amsterdam (AAC-publicaties 26), 28-45.

Dressel, H., 1879: Di grande deposito di anfore rinvenuto nel nuovo quartiere del Castro Pretorio, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma* 7, 36-112 en 143-196.

Driesch, A. von den, 1976: *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Cambridge, Massachusetts, (Peabody Museum Bulletin I).

Driesch, A. von den/J. Boessneck, 1974: Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmaßen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen, *Säugetierkundliche Mitteilungen* 22, 325-48.

Driesen, P./N. de Winter 2006: Aardewerk. In: Goossens 2006, 235-255 en 363-369.

Driesen, P./N. De Winter/E. Wesemael, 2006: Aardewerk. In: Goossens 2006, 21-27 en 128-144.

Dürkop, A./P. Eschbaumer/Th. Fischer/N. Hanel/I. Martell, 2003: Datierende Funde aus den Ausgrabungen des Jahres 1998 im Flottenlager Alteburg in Köln, *Kölner Jahrbuch* 36, 637-658.

Duncan-Jones, R.P., 1980: Length-Units in Roman Town Planning: The Pes Monetalis and the Pes Drusianus, *Britannia* 11, 127-133.

Eck, W./A. Pangerl, 2003: Sex. Iulius Frontinus als Legat des niedergermanischen Heeres. Zu neuen Militärdiplomen in den germanischen Provinzen, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 143, Bonn, pp. 205-219.

Egan, G./F. Pritchard, 1991: *Dress Accessories c.1150-c.1450 : Medieval Finds from Excavations in London. The Stationary Office*. London.

Eimermann, E. (in voorbereiding): *Wateringen-Juliahof*, Amersfoort (ADC-Rapport).

Enckevort, H. van/A. Bosman/C. van Driel-Murray/C. Kalee/R. Reijnen, 2000: Catalogus van de vondsten uit de Romeinse tijd van Venray-Hoogrieboek, in: H. Stoeper (red.), *Venray-Hoogrieboek en Venray-Looboek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en Late-Middeleeuwen*, Amersfoort, (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46), 89-166.

Enckevort, H. van, 2000: Een rurale nederzetting uit het begin van de derde eeuw te Venray-Hoogrieboek, in: H. Stoeper (red.), *Venray-Hoogrieboek en Venray-Looboek. Nederzettingen uit de prehistorie, Romeinse tijd en Late-Middeleeuwen*, Amersfoort, (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 46), 33-166.

Enckevort, H. van, 2003: Typen gedraaid en handgevormd aardewerk en hun datering, in H.A. Hiddink, *Een grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11), 224-272.

Enckevort, H. van, 2004: Het gedraaide aardewerk uit de Romeinse tijd, in: C.W. Koot/R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, Breda (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102/ErfgoedStudies Breda 1), 281-358.

- Erdtman, G., 1960:** The Acetolysis Method, *Svenska Botaniska Tidskrifter* 54, 561-564.
- Es, W.A. van, 1981:** *De Romeinen in Nederland*, Haarlem.
- Es, W.A. van/ W.J.H. Verwers, 1980:** *Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogsstraat I*, Amersfoort, (Nederlandse Oudheden 9).
- Esser, E., 1992:** Resten van leven: eten om te genezen. Dierlijke en plantaardige resten uit twee beerputten van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft, Amsterdam (intern rapport IPP).
- Ettlinger, E., 1973:** *Die römischen Fibeln in der Schweiz, Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit*, Bern.
- Fægri, K./P.E. Kaland/K. Krzywinski 1989:** *Textbook of Pollen Analysis*, Chichester (4th Ed.).
- Faust, S., 1989:** *Fulcra: figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten. Untersuchungen zum antiken Bett mit Lehne unter besonderer Berücksichtigung der figürlichen Beschläge*, Mainz (Ergänzungsheft der Mitteilungen des Deutschen Archeologischen Instituts 30).
- Frick, H.J., 1993:** Karolingisch-ottonische Scheibenfibeln des nördlichen Formenkreises. *Offa* 49/50, 243-463.
- Fölzer, E., 1913:** *Die Bilderschüssel der ostgallischen Sigillata-Manufakturen*, Bonn (Römische Keramik in Trier 1).
- Gamer, G., 1969:** *Kaiserliche Bronzestatuen aus den Kastellen und Legionslagern an rhein- und Donaugrenze des römischen Imperiums*, Gießen (Diss. Ludwig-Maximilians-Universität München).
- Granino Cecere, M.G., 2000:** La *legio X Gemina* e la rivolta di L. Antonius Saturninus, *ZPE* 131, 207-212.
- Gard, L., 1937:** *Reliefsigillata des III. und IV. Jahrhunderts aus den Werkstätten von Trier*, Tübingen (Ongepubliceerde dissertatie).
- Gechter, M., 1980:** Die Fibeln des Kastells Niederbieber, *Bonner Jahrbücher* 180, 589-610.
- Gerritsen, F.A., 2001:** *Local Identities. Landscape and Community in the late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region*, Amsterdam (Amsterdam archaeological studies 9).
- Gerritsen, S., 1998:** *De Terra sigillata van een inheemse nederzetting uit de Romeinse tijd aan de Polderweg, gemeente Schiedam*, Amsterdam (Ongepubliceerde materiaalscriptie).
- Gose, E., 1976:** Gefässtypen der Römischen Keramik im Rheinland, Köln, *Beihefte der Bonner Jahrbücher Band* 1.
- Goossens, T.A., 2006:** *Schipluiden, 'Harnaschpolder'*, Amersfoort (ADC rapport 625).
- Grant, A., 1982:** The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates, in B. Wilson/C. Grigson/S. Payne (eds), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, Oxford (BAR British Series 109), 91-108.
- Groot, M., 2005:** Palaeopathological evidence for draught cattle on a Roman site in the Netherlands, in J. Davies/M. Fabis/I. Mainland/M. Richards/R. Thomas, *Diet and Health in Past Animal Populations: Current Research and Future Directions*, Oxford, 52-57.
- Groot, M., (in voorb.):** Human-animal relationships: fractures from a Roman site in the Netherlands, in Z. Mikloková/R. Thomas (eds), *Proceedings of the conference of the ICAZ Animal Paleopathology Working Group in Nitra, Slovakia*, 23-24 September 2004.
- Groot, M., 2007:** *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community. Excavations at Tiel- Passewaaij*, (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).

Guido, M., 1978: *The Glass Beads of the Prehistoric and Roman Periods in Britain and Ireland*, London (Report of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London 35).

Haalebos, J.K., 1977: *Zwammerdam Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes*, Amsterdam (Cingula 3).

Haalebos, J.K., 1986: Fibulae uit Maurik, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, supplement 65, Leiden.

Haalebos, J.K., 1990: *Het grafveld van Nijmegen-Hatert. Een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen n. Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum*, Nijmegen (Beschrijvingen van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen XI).

Haalebos, J.K., 2000: Traian und die Hilfstruppen am Niederrhein. Ein Militärdiplom des Jahres 98 n. Chr. aus Elst in der Over-Betuwe (Niederlande), *Saalburg Jahrbuch* 50, 31-72.

Habermehl, K.H., 1975: *Die Altersbestimmung bei Haus- und Labortieren*, Berlin: Paul Parey.

Hallewas, D.P./J.F. van Regteren Altena/A.P. Pruissers, 1976: *Holland* 8, 256-6.

Hambleton, E., 1999: Animal Husbandry Regimes in Iron Age Britain: A Comparative Study of Faunal Assemblages from British Iron Age Sites, Oxford. *BAR British Series* 282.

Hanel, N., 1998: Ziegelstempel aus dem Areal des Flottenlagers Köln-Marienburg (Alteburg), *Kölner Jahrbuch* 31, 401-415.

Harcourt, R., 1974: The dog in prehistoric and early historic Britain, *Journal of Archaeological Science* 1, 151- 175.

Hazenberg, T., 2000: *Leiden-Roomburg 1995-1997: Archeologisch onderzoek naar het Kanaal van Corbulo en de vicus van het castellum Matilo*, Amersfoort. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 77).

Heeren, S. 2005: *Een nederzetting uit de Romeinse tijd te Tiel-Bedrijvenpark. Medel-Rotonde (vindplaats 6)* Amsterdam (Zuid-Nederlandse Archeologische Rapporten 26).

Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands III: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 2, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 7-68.

Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands IV: Site Catalogue and Pottery Description, Map Sheet 3, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 69-156.

Heeringen, R.M. van, 1989: The Iron Age in the Western Netherlands V: Synthesis, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 39, 7-68.

Heeringen, R.M. van/R.C.G.M. Lauwerier/H.M. van der Velde, 1998: *Sporen uit de IJzertijd en de Romeinse tijd in de Hoeksche Waard. Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Westmaas- Maaszicht, gem. Binnenmaas*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 56).

Heidinga, H.A., 1987: *Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Archaeology and history of Kootwijk and the Veluwe (The Netherlands)*, Assen/Maastricht.

Hiddink, H., 1990: *Een inventarisatie en functionele analyse van de zgn. vici in Germania Inferior en Noordelijk Gallia Belgica in de vroeg- en midden Romeinse tijd*, Amsterdam (ongepubliceerde doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam).

Hiddink, H.A., 2005a: *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 18).

Hiddink, H.A., 2005b: *Een grafveld uit de Romeinse tijd op de Ossenberg te Linne, gemeente Maasbracht*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 25).

- Hofmann, B., 1968:** Catalogue des poinçons pour moules à vases sigillés des décorateurs argonnais, *Ogam : Tradition Celtique XX*, 273-307 en Planches 94-128.
- Højte, J.M., 2005:** *Roman imperial statue bases from Augustus to Commodus*, Aarhus.
- Holder, P. A., 1999:** Exercitus Pius Fidelis: The Army of Germania Inferior in AD 89, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 128, Bonn 237-250.
- Holwerda, J.H./N.J. Krom, 1907:** Opgravingen te Naaldwijk, *OMROL* 3, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1923:** *Arentsburg. Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden.
- Holwerda, J.H., 1936:** De nederzetting te Naaldwijk, *OMROL* 17, Leiden. 19-37.
- Holwerda, J.H., 1941:** *De Belgische waar in Nijmegen*, 's-Gravenhage (Beschrijving van de verzameling van het museum G.M. Kam te Nijmegen II).
- Höpken, C.C., 2003:** Melonenperlen, *Kölner Jahrbuch* 31, 694 ff.
- Huijts, C.S.T.J., 1992:** *De voor-historische boerderijbouw in Drenthe. Reconstructiemodellen van 1300 vóór tot 1300 na Chr.*, Arnhem
- Huld-Zetsche, I., 1993:** Trierer Reliefsigillata, Werkstatt II, *Materialien zur römisch-germanischen Keramik*, Heft 12, Bonn.
- Immerzeel, T., 1988:** Een waterbassin als archeologische vindplaats, *Westerheem* 37, 102-106.
- Isings, C./S.M.E. van Lith, 1991:** Romeins glas, *Museumstukken III*.
- Isings, C., 1957:** Roman Glass from Dated finds. *Archaeologica Traiectina* 2. Groningen/Djakarta.
- Jackson, J.M.D., 2006:** *Wonen op het Duinzand. Een nederzetting van de Cananefaten aan de Scheveningseweg in Den Haag*, Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie).
- Jacobs, E./D. Olthof/A. Pavlovic 2000:** *Antoniestraat 6 en 8: potten en putten*, Haarlem (Haarlems bodemonderzoek 34), 3-110.
- Janietz, B., 2000:** *Ein Depot zerschlagener Groß bronzen aus Augusta Raurica. Die Rekonstruktion der Gewandfiguren*, Augst (Forschungen in Augst 30).
- Jonge, W. De/J. Bazelmans/D. de Jager, 2006:** *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht.
- Kars, E.A.K., 2000:** Natuursteen, in: J.W.M. Oudhof, J. Dijkstra, A.A.A. Verhoeven (red.), *'Huis Malburg' van spoor tot spoor, een middeleeuwse nederzetting in Kerk-Avezaath*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 81).
- Kars, E.A.K. 2001:** Natuursteen, in: A.A.A. Verhoeven/O. Brinkkemper (red.), *Twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij De Stenen Kamer in Kerk-Avezaath*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85).
- Kars, E.A.K./W.K. Vos, 2004:** Romeins baksteen in Nederland, *ADC-info* 2003, Amersfoort.
- Kater-Stibbs, G.J.F., 1969:** Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments. *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans L'Empire Romain*, Leiden.
- Kaufmann- Heinimann, A., 1977:** *Die römischen Bronzen der Schweiz I Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica*, Mainz.
- Kemmers, F., 2000:** *Het Nederlandse Limesgebied tussen 250 en 275. Een inventarisatie van archeologica uit een intrigerende periode*, Amsterdam (Ongepubliceerde doctoraalscriptie).

Kersing, V.L.C./J.A. Waasdorp, 1995: *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*, (intern verslag Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer Afdeling Archeologie).

Kienast, D., 1966: *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn (Antiquitas 1, 13).

Kienast, D., 1996: *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt (2. durchgesehene und erweiterte Auflage).

Konen, H.C., 2000: *Classis Germanica. Die römische Rheinflotte im 1.-3. Jahrhundert n. Chr.*, St. Katharinen (Pharos 15).

Kort, J.-W. de/Y. Henk 2007: Het kanaal van Corbulo. *Archeobrief* 11-1, 2-4.

Kuijper, W.J./H. Turner 1992: Diet of a Roman Centurion at Alphen aan den Rijn, The Netherlands, in the First Century AD, *Review of Palaeobotany and Palynology* 73: 187-204.

Lauwerier, R.C.G.M., 1988: *Animals in Roman times in the Dutch Eastern River Area*, Amersfoort (Nederlandse Oudheden 12).

Lehner, H., 1918: *Die antiken Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn*, Bonn.

Levine, M., 1982: The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth, in B. Wilson/C. Grigson/S. Payne (eds), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, Oxford (BAR British Series 109), 223-250.

Lierke, R. 1993: Aliud torno teritur. *Antike Welt* 3, 218-235.

Lith, S.M.E. van, 1977a: Römisches Glas aus Velsen. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 58. 1 – 62. Leiden.

Lith, S.M.E. van, 1977b: Glas, in: J.E Bogaers, J.K. Haalebos e.a., Opgravingen in de Romeinse legioensvestingen te Nijmegen, II. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 58. 135-137. Leiden.

Lith, S.M.E. van, 1979: Römisches Glas aus Valkenburg Z.H. Overdruk uit: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden LIX-LX*, 1978-1979.

Lith de Jeude, W.F. Van, 1995: Het aardewerk in: Kersing/Waasdorp, 1995, 18-22.

Lodewijckx, M. (ed.), 2004: *Bruc ealles well. Archaeological essays concerning the peoples of North-West Europe in the first millennium AD*, Leuven (Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 15).

Londen, H. van, 2006: *Midden-Delfland: the Roman Native Landscape Past and Present* Amsterdam (Proefschrift Universiteit van Amsterdam).

Macdonald, W.L., 1986: *The architecture of the Roman Empire II, an urban appraisal*, New Haven.

Maier, C., 1995: Allgemeine vicus-Forschung, in T. Lorenz (eds.), *Der Römische vicus von Gleisdorf. Bericht über die Ausgrabungen 1988-1990*, Wien (Veröffentlichungen des Instituts für klassische Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz 2, 6-24).

Malloch, S.J.V., 2005: The Date of Corbulo's Campaigns in Lower Germany, *Museum Helveticum* 62, 76-83.

Manning, W.H., 1989: *Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum*, London.

Martin, A., 1987: *La titulature épigraphique de Domitien*, Frankfurt am Main (Beiträge zur klassischen Philologie 181).

- Matolcsi, J., 1970:** Historische Enforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial, *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 87, 89-137.
- May, E., 1985:** Wideristhöhe und Langknochenmaße bei Pferden – ein immer noch aktuelles Problem, *Zeitschrift für Säugetierkunde* 50, 368-382.
- Mees, A.W., 1990:** Verzierte Terra Sigillata aus den Ausgrabungen bei Vechten in den Jahren 1920-1927, in: Verwers et. al. 1990, 109-180.
- Metzler, J., 1995:** *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg I-II*, Luxembourg (Dossier d'archéologie du Musée d'Histoire et d'Art III).
- Meyer, E., 1983:** *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt.
- Millett, M., 1982:** Distinguishing between the 'Pes Monetalis' and the 'Pres Drusianus': Some Problems. *Britannia*, Vol. 13, pp. 315-320.
- Minarovicová, E., 2005:** The history of hairstyles in the mirror of ancient coins part I. In *BIATEC*, Volume XIII, 10/2005, Bratislava.
- Nederlands Normalisatie-Instituut, 1989:** *Geotechniek, classificatie van onverharde grondmonsters NEN 5104*. Normcommissie 351 06, Delft.
- Nicolay, J., 2005:** *Gewapende Bataven. Gebruik en betekenis van wapen- en paardentuig uit niet- militaire contexten in de oostelijke Rijndelta (50 v.-450 na Chr.)*, Amsterdam (Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).
- Nieuwhof, A., 2004:** *Een archeologisch inventariserend onderzoek (IVO) door middel van proefsleuven aan de Zuidweg te Naaldwijk*. Groningen (ARC-Publicaties 94).
- Oelmann, F., 1914:** Die Keramik des Kastells Niederbieber, *Materialien zur römisch-Germanischen Keramik Heft 1*, Frankfurt am Main.
- Oldenstein, J., 1976:** Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 57, pp. 49-284.
- Osinga, L.R.P./T.J. Hoekstra/M.D. de Weerd/S.L. Wynia, 1989:** *Het Romeinse Castellum te Utrecht* (Studies in Prae- en Protohistorie 3).
- Ostkamp, S. 2003:** Aardewerk, in J. Dijkstra, *Archeologisch onderzoek aan de Koningstraat te Dokkum*, (ADC rapport 204), 24-39.
- Pals, J.P., 1997:** De introductie van cultuurgewassen in de Romeinse tijd, in: A.C. Zeven (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD*, Wageningen, 25-51.
- Pietsch, M., 1986:** Die römischen Eisenwerkzeuge vom von Saalburg, Feldberg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 39, 5-132.
- Piriling, R., 1966:** *Das römisch-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960-1963*, Berlin (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie B. Die fränkischen Altertümer des Rheinlandes 2).
- Ploegaert, P.H.J.I., 2005:** *Archeologisch onderzoek Naaldwijk 'Zuidweg'*, Amersfoort (ADC-Rapport 426).
- Polak, M., 2000:** *South gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten*, Nijmegen (Rei Cretariae Romanae Favtorvm acta, svpplementvm 9).
- Redknap, M. 1999:** Die Römischen und mittelalterlichen Töpfereien in Mayen, in: *Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel* 6.

Reichmann, C., 2001: Gelduba (Krefeld-Gellep) als Fernhandelsplatz, in T. Grünwald (Hrsg.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanischen Welt*, Berlin/New York, (RGA-Ergänzungsband 28, 480-516).

Reuvers, C.J.C., 1830: *Korte beschrijving en plan der Romeinsche bouwvallen, gevonden bij de opdelvingen der jaren 1927-1929, ter waarschijnlijke plaatse van het Forum Hadriani, op de hofstede Arentsburg, onder Voorburg, bij 's-Gravenhage*, Den Haag.

Ricken, H., 1934: Die Bilderschüsseln der Kastele Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch VIII*, 130-182.

Ricken, H./C. Fischer, 1963: Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern, *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik Heft 7*, Bonn.

Ricken, H./M. Thomas, 2005: Die Dekorationsserien der Rheinzaberner Reliefsigillata, *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, Heft 14*, Bonn.

Riha, E., 1979: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 3).

Riha, E., 1986: *Römisches Toiletgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 6).

Riha, E., 1990: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 10).

Riha, E., 1994: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*, Augst (Forschungen in Augst 18).

Riha, E., 2001: *Kästchen, Truhen, Tische - Möbelteile aus Augusta Raurica*, Augst (Forschungen in Augst 31).

Riederer, J., 1987: *Archäologie und Chemie. Einblicke in die Vergangenheit*, (SMPK/Rathgen-Forschungslabor) Berlin.

Ritterling, E., 1893: Zur römischen Legionsgeschichte am Rhein II. Der Aufstand des Antonius Saturninus, *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 12, 203-242.

Ritterling, E., 1912: *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Wiesbaden (Annalen des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung 40).

Robbiola, L. and R. Portier, 2006: A global approach to the authentication of ancient bronzes based on the characterization of the alloy-patina-environment system. *Journal of Cultural Heritage*, 7, pp. 1-12.

Roest, J. van der, 1988: Die Römischen Fibeln von 'De Horden' *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, Amersfoort, 141-202.

Rothschild, B.M./I. Hershkovitz/O. Dutour/B. Latimer/C. Rothschild/L.M. Jellema, 1997: Recognition of leukemia in skeletal remains: report and comparison of two cases, *American Journal of Physical Anthropology* 102, 481-496.

Roymans, N./S. Heeren, 2004: L'archéologie des habitats ruraux romains aux Pays-Bas. Bilan de cent années de recherches, *Revue du Nord - Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 86, 19-35.

Rütti, B., 1991: *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Basel (Forschungen in Augst 13).

Salomies, O., 1987: *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung*, Helsinki.

Sablerolles, Y., 1996: The glass finds from the auxiliary fort and civil settlements at Valkenburg. *Annales du 13e congrès de l'association internationale pour l'histoire du verre*, Lochem, 139-150.

- Sanke, M. 2002:** Die mittelalterliche Keramikproduktion in Brühl-Pingsdorf. Technologie-Typologie-Chronologie, *Rheinische Ausgrabungen Bd. 50*.
- Schabbink, M./S. Ostkamp 2005:** Het aardewerk, in J. Dijkstra/P.C. de Boer, *Huis te Vleuten opgegraven. Archeologisch onderzoek in het kader van het project Spoorverbreding VleuGel/Randstadspoor*, Amersfoort (ADC-Rapport 403), 57-69.
- Schinkel, K., 1998:** Unsettled Settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30, 5-305.
- Schleiermacher, W., 1972:** *Cambodunum-Kempton, eine Römerstadt im Allgäu*, Bonn.
- Schmidts, T. 2004:** Lopodunum IV : die Kleinfunde aus den römischen Häusern an der Kellerei in Ladenburg (Ausgrabungen 1981-1985 und 1990) *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 91, Stuttgart.
- Schweingruber, F.H., 1982:** *Mikroskopische Holzanatomie*, Zürich.
- Serjeantson, D., 1996:** The animal bones, in S. Needham/T. Spence, *Refuse and Disposal at Area 16 East Runnymede*, London (Runnymede Bridge Research Excavations 2), 194-253.
- Silver, I., 1969 (2nd edition):** The ageing of domestic animals, in D. Brothwell/E. Higgs (eds), *Science in Archaeology*, Bristol, 283-302.
- Slofstra, J., 1991:** Changing settlement systems in the Meuse-Demer-Scheldt area the Early Roman period, in N. Roymans/F.Theuws (eds), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe*, Amsterdam (Studies in prae-en protohistorie 7), 131-199.
- Staalduinen, C.J. van, 1979:** *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000*. Haarlem, Rijks Geologische Dienst.
- Starr, Ch.G., 1941:** *The Roman imperial navy, 31 B.C.-A.D. 324*, Ithaca (NY).
- Stuart, P., 1977:** *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de omliggende grafvelden*, Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen VI).
- Stuurman, P., 1988:** Graven in een recent verleden, *Westerheem* 37, 75-86.
- Tamis, W.L.M./R. van der Meijden/J. Runhaar/R.M. Bekker/W.A. Ozinga/B. Odé/I. Hoste 2004:** Standaardlijst van de Nederlandse flora 2003, *Gorteria* 30-4/5, 101-195.
- Taayke, E., 2006:** Uslarien? Rijn-Wezer-Germaans aardewerk op Nederlandse bodem, in: Brinkkemper et al. 2006, 199-214.
- Takács, S., 1995:** Isis and Sarapis in the Roman world. *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*, Leiden.
- Taylor, M., 1981:** *Wood in Archaeology*, Shire Archaeology Series 17, Aylesbury.
- Trierum, M. C. van, 1992:** Nederzettingen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd op Voorne-Putten, IJsselmonde en in een deel van de Hoekse Waard, in: Döbken, A. B., *BOORbalans* 2, Rotterdam, 15-102.
- Trimpe Burger, J.A., 1977:** Brabers bij Haamstede, een opgraving, 1956-1957. Overdr. uit: *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 2, 1977 pp. 40-53.
- Trimpe Burger, J.A., 1999:** *De Romeinen in Zeeland*, Goes (2e druk).
- Trump, M., 2005:** Beschrijving van de sporen en structuren. In: H.M. van Klaveren (red.) *Archeologische opgraving terrein Trade Parc Westland - Venus Middelbroekweg te Naaldwijk: een archeologische begeleiding en aanvullend archeologisch onderzoek*, Dordrecht (Syntegra-Rapport 174170).

Ulbert, G. 1959: Die römischen Donaukastelle Aislingen und Burghöfe, *LimesForschungen Band 1*, Berlin.

Unverzagt, W., 1916: Die Keramik des Kastells Alzei, *Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik Heft 2*, Frankfurt am Main.

Unz, C./E. Deschler- Erb, 1996: Katalog der Militaria aus Vindonissa, *Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa, Band XIV*. Brugg.

Vanderhoeven, T., (in voorb. a): *Romeins en middeleeuws glas – Roomburg 2003*.

Vanderhoeven, T., (in voorb. b): *Romeins glas Roomburg 2004 fase 1 en 2*.

Vanderhoeven, T., (in voorb. c): *Romeins glas te Wateringen-Juliahof*.

Vanderhoeven, T., 2007: Glas in: E.Blom/W.K.Vos (red.), *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen van 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip 'de Woerden 7'*, Amersfoort (ADC-Monografie 2).

Vanvinckenroye, W., 1991: Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren, Hasselt (*Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum*, 44).

Veen, M.M.A. van, 1992: Middeleeuwse houtbouw uit Spijkenisse-Hartel West in: A. B. Döbken (red) *Boorbalans 2.*, Rotterdam 1992, 237-241.

Velde, H.M. van der, 2001: *Archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk, een voorlopig verslag*, Bunschoten (Vestigia-rapport V17).

Velde, H.M. van der, in druk: *Archeologisch onderzoek op de Zanderij-Westerbaan te Katwijk*, Amersfoort (ADC-Monografie 5).

Vermeeren, C./W.J. Kuijper 1995: Pollen from Coprolites and Recent Droppings: Useful for Reconstructing Vegetations and Determining the Season of Consumption?, *Analecta Praehistorica Leidensia* 26, 213-220.

Verhelst, E., 2001: *De fibulae van Passewaaijse Hogeweg* (Ongepubliceerde materiaalscriptie Universiteit van Amsterdam).

Verhoeven, A. 1998: *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8ste-13de eeuw)*, Amsterdam.

Versluys, M.J., 2001: *Aegyptiaca Romana. Aspects of a cultural phenomenon* (dissertatie Leiden).

Verwers, G.J./M. Brouwer/R.B. Halbertsma/M.J. Raven (red.), 1990: Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden 70.

Vilvorder, F./A. Boquet, 1995: Les groupes techniques des céramiques fines engobées et métallescentes en Belgique: Liberchies et Braives, in M. Tuffreau-Libre/A. Jacques (red.), *La céramique du Haut- Empire en Gaule Belgique et dans les régions voisines: faciès régionaux et courants commerciaux. Actes de la table ronde d'Arras (12 au 14 octobre 1993) organisée par le Centre de Céramologie Gallo-Romaine, Berck-sur-Mer (Nord-Ouest Archéologie 6)*, 95-102.

Vin, J. van der/T. Buijtendorp, 2006: Munten en schatten, in: De Jonge et. al. 2006, 307-321.

Visser, C., 2005: De gebouwen van het imperium, in B. Colenbrander (red.), *Limes Atlas*, Rotterdam, 57-70.

Vos, W.K./J.J. Lanzing, 2000: *Valkenburg-Veldzicht: onderzoek 1994-1997*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 78).

Vos, W.K., 2002: *De inheems-Romeinse huisplattegronden van De Horden te Wijk bij Duurstede*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 96).

- Waasdorp, J.A., 1999:** *Van Romeinse soldaten en Cananefaten, gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks, nr. 2).
- Waasdorp, A., 2003:** *III M.P. naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen*, Den Haag (Haagse oudheidkundige publicaties 8).
- Waasdorp, A., 2006:** Romeinse infrastructuur. De ontsluiting van het Cananefaatse gebied, in W. de Jonge et al. (eds), *Forum Hadriani. Van Romeinse stad tot monument*, Utrecht, 117-130.
- Waldron, T., 1992:** Osteoarthritis in a Black Death cemetery in London, *International Journal of Osteoarchaeology* 2, 235-240.
- Walke, N., 1965:** Das römische Donaukastell Straubing-Sorviodurum, *Limesforschungen* 3, Berlin.
- Werff, J.H. van der/H. Thoen/R.M. van Dierendonck, 1997:** Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten? *Westerheem* 46, 2-12.
- Weeda, E.J./J.H.J. Schaminée 1998:** *Artemisia vulgaris* (Klasse der ruderales gemeenschappen), in: J.H.J. Schaminée/E.J. Weeda/V. Westhof, *De vegetatie van Nederland* 4, 247-304.
- Wiepking, C. G., 1997:** *Leidschendam-Leeuwenbergh. 'Erfgoed der Erven'*, (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Vrije Universiteit Amsterdam).
- Willems, S., 2005:** *Roman Pottery in the Tongeren reference collection: mortaria and coarse wares*, Brussel (Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed Rapporten 01).
- Willems, W.J.H., 1981:** Romans and Batavians. A regional Study in the Dutch Eastern River Area 1, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 31, 7-217.
- Zijlstra, J., 1991:** Finns Fibula? Belangwekkende vroeg-middeleeuwse vondsten te Wijnaldum. *Westerheem*, Jrg. 40, pp 51-62.